

บทที่ ๓
งานการศึกษา

ระบบการศึกษาแผนโบราณโดยสังเขป

ระบบการศึกษาของประเทศอยู่ภายใต้อิทธิพลของพระพุทธศาสนาสืบต่อกันมาเป็นเวลาหลายศตวรรษ วัดเป็นสถานที่ที่มีความหมายต่อท้องถิ่นหลายประการ กล่าวคือนอกจากวัดจะเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ปูนียสถาน และเป็นที่จำศีลภาวนาของสงฆ์แล้ว วัดยังเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจประกอบกิจกรรมส่วนรวมของผู้ใหญ่ เป็นที่เล่นสำหรับเด็ก ที่สำคัญที่สุดก็คือ "วัด" เป็นสถานที่ให้บริการชุมชน และเป็นสถานศึกษาแห่งแรกของเด็กชาย

ลักษณะการศึกษาในวัด ไม่ได้เป็นการศึกษาภาคบังคับตามความหมายปัจจุบัน แต่เป็นประเพณีอย่างหนึ่งของชาวไทย ราชฎรนิยมพยานุครหลานไปฝากพระ ลูกศิษย์พระจะได้รับการอบรมในพระพุทธศาสนา ควบคู่กันไปด้วยกับการอ่าน เขียน หนังสือไทย บาลี ตามสมควร เพื่อเป็นการเตรียมการอุปสมบทต่อไปภายหลัง

การอุปสมบทเป็นสิ่งที่มีความหมายต่อรัฐมากควยมีความเชื่อและปฏิบัติสืบต่อกันมาอย่างเคร่งครัดแต่ครั้งแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษรว่า "การบวช" เป็น "การศึกษา" ดังมีคำไทยที่พูดติดปากกันอยู่เสมอว่า "บวชเรียน" นอกจากนี้ก่อนที่บุคคลใดจะถวายตัวรับราชการถายังไม่ได้อุปสมบทก็ไม่ทรงพระกรุณาฯแต่งตั้งให้เป็น ข้าราชการ ควบเหตุนี้ "วัด" จึงมีความสำคัญในการให้การศึกษาแก่ราษฎรทั่วไป ตามความตองการของรัฐ

ระบบการศึกษาในวัด ตามที่ได้ปฏิบัติกันจนเป็นประเพณีนั้น บิคมารคา มักจะส่งบุตรชายเมื่อเริ่มมีอายุประมาณ ๕ - ๗ ปี ให้มาเป็นลูกศิษย์ปรนนิบัติรับใช้พระ พระภิกษุทุกรูปทำหน้าที่ "ครู" อบรมสั่งสอนศิษย์ของตนตามความสามารถ ลูกศิษย์พระมี ๒ จำพวก โด่แก่ "ลูกศิษย์วัด" และ "สามเณร" ทั้งสองพวกจะได้รับการสั่งสอนให้อ่าน คัด เขียน ภาษาไทย รุ่หลักพระพุทธศาสนา เบื้องต้นและภาษาบาลีสันสกฤต การเรียนวิชาต่าง ๆ เหล่านี้จะกว้างขวาง มากน้อยเพียงใดนั้นขึ้นอยู่กับความสามารถและความเอาใจใส่ของพระผู้สอน เมื่อลูกศิษย์วัดและสามเณรมีอายุประมาณ ๑๒ - ๑๕ ขวบ บางคนที่ต้องการเล่าเรียนต่อก็จะบวชเป็นภิกษุเมื่อมีอายุ ๒๐ ปีขึ้นไป ผู้ที่ไม่บวชก็จะออกมาประกอบอาชีพส่วนตัว หมายความว่าอุปสมบทถือว่าไ้ความการศึกษามาแล้วเป็นพลเมืองที่สังคมต้องการอย่างสมบูรณ์ การเรียนการสอนตามแผนโบราณของไทยนั้น พวกมิชชันนารีได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่าบรรดาพระสงฆ์ที่สอนในโรงเรียนวัด ไม่ใคร่ประสบความสำเร็จในการสั่งสอนทางวิชาการ แต่ก็ได้รับความเคารพเชื่อฟังจากบรรดาศิษย์ดีกว่าครูในโรงเรียนของประเทศอื่นเป็นส่วนมาก

หลักสูตร การศึกษาแผนโบราณมีความโน้มเอียงไปในทางศาสนา จริยศึกษา ภาษาไทย ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต และขนบธรรมเนียมประเพณี ส่วนวิชาการต่าง ๆ (Secular Education) ยังไม่ปรากฏ จริ่งอยู่ในแผ่นดิน สมเด็จพระนารายณ์ได้มีการฟื้นฟูศิลปวิทยาครั้งหนึ่ง แต่เป็นการฟื้นฟูในคานอักษรศาสตร์

ทั้งสิ้น พวกมิชชันนารีฝรั่งเศสได้จัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาต่างประเทศ เช่น ภาษาลาติน และวิชาหนังสือแบบยุโรป กรุงศรีอยุธยาสมัยนั้นจึงมี "สำนักเรียนวิชาสามัญ" เช่นเดียวกับ "โรงเรียน" ตามความหมายปัจจุบันเป็นครั้งแรก โรงเรียนของมิชชันนารีในครั้งนั้นก่อให้เกิดผลทางการศึกษาของไทยอย่างหนึ่ง กล่าวคือสมเด็จพระนารายณ์ทรงวิตกว่า เด็กไทยหากไปเรียนหนังสือในโรงเรียนบาทหลวงแล้ว อาจจะลืมภาษาและขนบธรรมเนียมของตน ถ้าฝ่ายไทยไม่เอาธุระจัดบำรุงการเล่าเรียนในกรุงเทพฯ เรื่องจะเสียเปรียบฝรั่งเศสได้ พระองค์จึงมีรับสั่งให้พระโหราธิบดีนักปราชญ์ที่มีชื่อเสียงว่า เชี่ยวชาญอักษรสมัยในครั้งนั้นให้แต่งหนังสือไทยเพื่อให้เป็นตำราสำหรับเล่าเรียนภาษาไทยให้แตกฉานลึกซึ้ง พระโหราธิบดีได้แต่งหนังสือ "จินตคามณี" ตามพระบรมราชโองการ หนังสือเล่มนี้ฝึกการอ่าน เขียน เรื่องพญชุนะ สระ การผสมอักษร จนถึงฝึกคัดแต่ง โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน รวมทั้งเรียนภาษาที่เกี่ยวข้องกับภาษาไทย เช่น ภาษาเขมร บาลี สันสกฤต และมีวิชาราชการอยุธยาหนังสือเล่มนี้ควย "หนังสือจินตคามณีที่พระโหราธิบดีแต่งขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์นั้นยังมีค่าเงื่อนที่จะสันนิษฐานว่า ในการศึกษาวิชาดังกล่าวตำรับตำราสำหรับนักเรียนหาไม่มี พระโหราธิบดีจึงรวบรวมระเบียบวิชาต่าง ๆ ทำเป็นตำราไว้ในหนังสือจินตคามณีอันเป็นตำราเล่มแรกในภาษาไทย หนังสือจินตคามณีมีความสำคัญเป็นเสมือนหนึ่ง "หลักสูตร" ที่บ้านเมืองต้องการในเวลานั้นทีเดียว

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

หม่อมราชวงศ์ แสงโสม เกษมศรี ประวัติครู, (คุรุสภา : ๒๕๐๐),

วิธีสอน ตามปรกติ "พระ" สอนเป็นรายบุคคล นักเรียนส่วนใหญ่ เรียนโดยวิธีท่องจำ คัดลายมือ และฝึกหัดสัทภาษาบาลีลงในใบลาน เนื้อหาวิชาใดแก่การเรียนพระไตรปิฎก และวรรณคดีทางศาสนาเวลาที่ใช้สอนไม่มีกำหนดแน่นอน และ พระก็ไม่ไ้รับเงินจางจากรัฐแต่อย่างใด มีขันนารีได้วิจารณ์ว่า การศึกษาในวัดไม่มีภาคเรียน ชั่วโมงเรียน วันหยุดที่แน่นอน ไม่มีที่สำหรับเด็กเล่น ไม่มีชั้นเรียน เด็กหัวทึบไม่มีโอกาสไ้รับความช่วยเหลืองานทั้งหมดขึ้นอยู่กับ "ครู" ผู้เดียว ควบคุมเหตุที่การศึกษาของราษฎรขึ้นกับวัด เด็กหญิงจึงไม่มีโอกาสเขาเรียน อาจกล่าวไ้ว่าอิทธิพลของพระพุทศาสนา เปิดโอกาสให้เด็กหญิงไ้รับการอบรมศึกษาเฉพาะงานบ้านภายในครอบครัวเท่านั้น

สำหรับชนชั้นสูง เช่น พระราชโอรส เจ้านาย ขุนนาง ไ้รับการศึกษาในพระบรมมหาราชวัง และตาม "สำนักราชบัณฑิตย" ในพระราชพงศาวดารกล่าววา พระเจ้าแผ่นดิน เช่นพระเจ้าลัทธิแห่งกรุงสุโขทัย เมื่อทรงพระเยาว์ก็ไ้เคยศึกษาเล่าเรียนตามสำนักราชบัณฑิตยซึ่งสอนวิชาต่าง ๆ กัน สำนักราชบัณฑิตยและพวกราชบัณฑิตยที่เป็นอาจารย์สอนหนังสือเปรียบเสมือนสำนักศึกษาเอกชน วิชาที่สอนแต่ละสำนักอาจแตกต่างกันไปตามความต้องการของผู้เรียนจะเลือกเรียนสำนักไหนหรือเรียนจบสำนักหนึ่งและเรียนต่ออีกสำนักหนึ่งก็ไ้ การเรียนตามสำนักราชบัณฑิตยเท่ากับเป็นการ เรียนวิชาชีพชั้นสูงหรือเรียนในชั้นมหาวิทยาลัย เป็นที่น่าสัง เกตว่าสำนักราชบัณฑิตยมิไ้มีคาคัดค้นหรือเปิดสำหรับ

๑
American Missionaries, Siam and Laos, As seen by our American Missionaries....., หน้า ๒๑๑.

สามัญชนทั่วไปหากเปิดสอนเฉพาะเจ้านายและบุตรหลานชนชั้นสูงเท่านั้น แนว
 การเรียนแบบตะวันตกยังไม่ปรากฏ เดอ ลา ลูแบร์ (De La Loubere)
 ราชทูตฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑
 กล่าวว่า "วิธีเล่าเรียนที่เรา (ฝรั่ง) ใช้ศึกษาเด็กหัดตัวของเรา (ฝรั่ง) ใน
 โรงเรียนของเราในเทศยุโรปนั้น เกือบจะเป็นสิ่งซึ่งชาวสยามไม่รู้จักกัน
 เลยก็ว่าได้ และเป็นข้อที่น่าสงสัยนักกว่าคนสยามสมควรจะศึกษาเช่นนั้นได้เหมือน
 เราเจิวหรือ"

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น การศึกษายังคงดำเนินไปในรูปเดียวกับ
 สมัยกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ "วัด" ยังเป็นสถานที่เรียนและฝึกอบรม
 สามัญชนให้เป็นพลเมืองที่ตองการ ส่วนโอรสพระเจาแผ่นดิน เจ้านายหรือ
 พระบรมวงศานุวงศ์ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพตรัสเล่าไว้ดังนี้ :-

"การศึกษาของพระเจ้าลูกยาเธอคูเหมือนจะมีระเบียบมาแต่ในรัชกาล
 ที่ ๑ (บางที่จะตามอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา) ไซ้มาจนสมัยเมื่อนั้นเริ่มศึกษา
 ถ้าเรียกตามคำที่ใช้ในการศึกษาทุกวันนี้ ชั้นปฐมศึกษาเรียนต่อครูผู้หญิงที่ใน
 พระราชวังเหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง พอพระชันษาได้ ๓ ขวบ
 ก็ตั้งตนเรียนหนังสือไปจนพระชันษา ๗ ขวบ จึงเริ่มเรียนชั้นมัธยมศึกษา
 ภาคจนถึงชั้นมัธยมศึกษา เล่าเรียนของพระองค์ชายกับพระองค์หญิงเริ่มแยกกัน
 พระองค์ชายเรียนต่อครูผู้ชาย พระองค์หญิงคงเรียนแต่ครูหญิง....."

๑ เดอ ลา ลูแบร์, พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์
 จดหมายเหตุเดอลาลูแบร์ เล่ม ๑ (คุรุสภา: ๒๕๐๕), หน้า ๒๖๓.

วิชาที่เรียนตอนนั้นคือกัน พระองค์ชายเริ่มเรียนภาษามคธ พระองค์หญิงเริ่มฝึกหัดการเรือน แต่งคงเรียนภาษาไทยควยอ่านหนังสือเรียนต่าง ๆ เหมือนกัน ทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง การฝึกหัดกริยามารยาทก็กวัดขันตั้งแต่นั้นนี้ เขตของการเรียนชั้นมัธยมภาคตนไปจนถึงโสกันต์ (พระองค์ชายพระชันษา ๑๓ ปี พระองค์หญิงพระชันษา ๑๑ ปี) แล่นเรียนวิชาชั้นมัธยมภาคปลายคือ พระองค์ชายทรงผนวชเป็นสามเณร เรียนพระธรรมกับทั้งฝึกหัดปฏิบัติพระวินัย และเริ่มเรียนศิลปวิทยาเฉพาะอย่างที่ชอบพระอัชฌาสัยทรงผนวชอยู่พรรษา ๑ บาง กวานั้นบาง จึงลาผนวช เมื่อลาผนวชแล้วก็ต้องออกมาอยู่นอกพระราชวัง เรียนวิชาเฉพาะอย่างแต่นั้นมา.....สำหรับการเรียนวิชาอื่นชั้นสูงขึ้นไปนั้น ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ไม่แตกต่างกับครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา นั่นก็คือ ผู้ประสงค์จะเรียนตองไปฝึกหัดอยู่ในสำนักผู้เชี่ยวชาญ สำหรับวิชารัฐประศาสน์ และราชประเพณีนั้น เจ้านายใดเปรียบคนจำพวกอื่น เพราะมีตำแหน่งเขา เฝ้าในทองพระโรง อันเป็นที่ว่าราชการบ้านเมืองใดเรียนใดฟังคดี เจาหน้าที่ กราบบังคมทูลและที่พระเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการมาแต่ยังเยาว์วัย ตลอดจนใด คุณเคยกับทานผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการบ้านเมือง การศึกษาชั้นนี้ตลอดเวลาราว ๖ ปี จนพระชันษาใด ๒๑ ปี ถึงเขตอุดมศึกษา ทรงผนวชอีกครั้งหนึ่งเป็นพระภิกษุ ศึกษาพระธรรมวินัยกับทั้งวิชาอารยธรรมชั้นสูงอีก ซ่อมให้เชี่ยวชาญ เปรียบเหมือนอย่างเขามหาวิทยาลัย เมื่อลาผนวชก็เป็นสำเร็จการศึกษา สามารถรับราชการใดแต่นั้นไป

๑ สมเด็จพระยาตากำรราชานุภาพ, ความทรงจำ (โรงพิมพ์พระจันทร์: ๒๔๘๘), หน้า ๑๐ - ๑๒.

แนวการ เรียนใน วัคคั กั ใ ตาม สำนักราชบัณฑิตยั กั ใ ไม่ ปรากฏ ว่า ใ มีความ โนมเียง ใ ไปในแนววิทยาศาสตร์ (Scientific Tendency) แต่อย่างใด

แบบเรียน การศึกษาแผนโบราณไม่มีแบบเรียนที่กำหนดให้ ใ เป็น มาตรฐานจากส่วนกลางถึงปัจจุบัน หนังสือเรียนยังคง ใ ใช้คัมภีร์ไบเบิลและทอง ใ หาเอาไปเอง นักเรียนต้องพยายามจารหนังสือควยฝึมือตนเอง แบบเรียน หนังสือไทยที่เรียกได้ว่าเป็นแบบเรียนหลวงเล่มแรกคือ "จินคามาณี" เป็นหนังสือ ไทยที่สมบูรณ์ที่สุด แต่หนังสือจินคามาณีนั้นปรากฏว่ามีหลายฉบับ คือ จินคามาณีฉบับ ความแปลก จินคามาณีฉบับความพอง จินคามาณีฉบับพระนิพนธ์กรมหลวงวงษาธิราชสนิท และจินคามาณีฉบับหมอบรัดเลย์รวบรวม แบบเรียนเล่มถัดมาคือ ประถม ก.กา เล่มนี้ไม่ทราบว่าใครเป็นผู้แต่ง และแต่งเมื่อไร มีความมุ่งหมายให้ เป็นแบบเรียน ใ ง่าย ๆ สำหรับชั้นมูลศึกษา และเป็นตำราวัค คั ใ ใ แทควย ใ แบบเรียนเล่มอื่นที่มี ใ อยู่ใดแก หนังสือประถมมาลา ซึ่งกล่าวกันว่าผู้แต่งคือพระเทพโมลี (นามเดิมว่า ใ ผัง หรือ ฟัง) แห่งวัคคัราชบูรณะ ใ เขาใใจว่าคงจะแต่งใในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ ใ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๕๓-๒๕๐๓ (กระทรวงศึกษาธิการ : ๒๕๐๗)

หนังสืออักษรนิติ ของ พระอมรารักษ์ชิต (เกิด อมโร) เจ้าอาวาส วัดบรมนิวาส คงแต่งขึ้นในราวรัชกาลที่ ๔ แต่ไม่แพร่หลายเท่าหนังสือจินดามณี ประถม ก.กา และประถมมาลา รวมแบบเรียนที่ศึกษากันในสมัยโบราณ (ถึง ต้นกรุงรัตนโกสินทร์) มี ๕ เล่ม ดังมีรายชื่อหนังสือที่เรียนตั้งแต่ชั้นแรกมาเป็นลำดับดังนี้

๑. ประถม ก.กา
๒. สุนันทกุมาร
๓. ประถมมาลา
๔. ประถมจินดามณี เล่ม ๑
๕. ประถมจินดามณี เล่ม ๒

ส่วนหนังสือสำหรับฝึกฝนการอ่านไม่ได้มีกำหนดแน่นอนสุดแต่จะมีหนังสือเล่มใด ปรากฏมีชื่ออยู่หลายเล่มเหมือนกัน เช่น เรื่อง เสือโค จันทโครบ สมุทรโฆษ สังข์ทอง ฯลฯ นอกจากนี้ก็มีตำราอีกประเภทหนึ่ง เรียกว่า ตำราพิเศษศึกษา สำหรับประกอบอาชีพ เช่น ตำราโหราศาสตร์ หรือเรียกกันว่า ตำราโหรหมอดู ตำราหมอยา (แพทยศาสตร์) ตำราวิชาเลขโจทย ค้าขาย ตำราวิชาช่างทอง และตำราวิชาเสมียน

ใน พ.ศ. ๒๔๑๒ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารียงกูร) ได้คิดแบบสอนหนังสือไทยขึ้นอีกชุดหนึ่งรวม ๖ เล่ม คือ มูลบทบรรพกิจ วาหนิติกร อักษรประโยค สังโยคพิธาน ไวพจน์พิจารณา พิศาลการณ์ ใ้ให้ง่ายและเรียนสะดวกกว่าเดิม "เป็นแบบเรียนตั้งแต่เริ่มต้นหัดอ่าน ต่อเนื่องไปจนถึงความรู้ทางไวยากรณ์รวมอยู่ด้วย ซึ่งนับว่าเป็นแบบเรียนที่สมบูรณ์ที่สุดในสมัยนั้น เมื่อเรียบเรียงเสร็จแล้วก็นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ที่โรงพิมพ์หลวงไซ้เป็นแบบเรียนต่อไป และพระราชทานความชอบ เลื่อนขึ้นเป็นหลวงสารประเสริฐ"^๒

^๑ เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๓ - ๒๔.

^๒ พงษ์อินทร์ สุขขจร ประวัติการ ๒๕๐๐.

อุปกรณ์การศึกษา ในสมัยรัตนโกสินทร์ยังไม่มีการตีพิมพ์ หนังสือ
ประกาศชั้นเก็บ คนร่างและสำเนา มักเขียนในสมุดคำควยคินสอขาว ส่วนตัว
ประกาศที่ส่งไปในที่ต่าง ๆ มักใช้เขียนลงมวนกระดาษข่อยคินสอดำและใคร
ต้องการก็ต้องใช้ความอดุสหาหะคัดลอกควยตนเอง จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการพิมพ์หนังสือโดยพวกมิชชันนารีอเมริกันเป็นผู้ริเริ่ม
สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเลาสมัยที่พระองค์เลาเรียนไวว่า "...
..... ในเวลานั้นหนังสือยังไม่มียัดพิมพ์ แม่ต้องให้จางอาลักษณ์เขียน
หนังสือควยเสนทรคาลลงในสมุดคำ..... คอมาขยายไปเรียนต่อคุณปานธิดา
สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติถึงตอนนี้เริ่มใช้หนังสือพิมพ์ คือ ปฐม ก. กา
ซึ่งหมอบรัดเลย์พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรก ในเวลาเมื่อฉันกำลังเรียนหนังสือนั้น
ประจวบกับที่หมอบรัดเลย์พิมพ์หนังสือสามก๊กสำเร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงซื้อมาพระราชทานพระเจ้าลูกเธอพระองค์ละฉบับ ๔ เล่มสมุดฝรั่ง
ตั้งแก่นักอ่านหนังสือสามก๊กเป็นหนังสือเรียน* อาจกล่าวได้ว่า มีหนังสือ
เรียนที่ตีพิมพ์ขึ้นใช้บางแล้วเป็นอุปกรณ์การเรียนในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นไป

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ , หน้า ๑๒-๑๔.

การศึกษาภาษาอังกฤษของเจ้านายและขุนนางเป็นหนทางนำไปสู่ความรู้
ตามแบบตะวันตกและความคิดสมัยใหม่

สมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๒ ไม่ปรากฏว่ามีผู้รู้
ภาษาอังกฤษเลย การติดต่อกับต่างประเทศระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๖๔ - ๒๓๖๕
รัฐบาลไทยได้รับความลำบากในการเจรจาความเมืองมาก ดังเช่นใน พ.ศ.
๒๓๖๔ (ค.ศ. ๑๘๒๑) ยอน กรอเฟ็ค (John Crawford) เป็นตัวแทนอังกฤษ
จากบริษัทอีสต์อินเดีย (East India) ของประเทศอังกฤษเข้ามาเจรจาขอทำ
สนธิสัญญา การเจรจาร่างหนังสือสัญญาคราวนี้ต้องไขแปลเป็นภาษาโปรตุเกส
บางภาษามลายูบางแล้วจึงแปลเป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษอีกชั้นหนึ่ง
ส่วนลานั้นต้องอาศัยพวกมลายูบาง หรือผู้สืบเชื้อสายโปรตุเกสที่ภูมิจินบาง
ความยากลำบากเรื่องภาษาไทยเป็นสาเหตุอย่างหนึ่งที่ทำให้การเจรจาดังนั้น
ล้มเหลว ใน พ.ศ. ๒๓๖๘ (ค.ศ. ๑๘๒๕) ลอร์ดแอมเฮิสต์ ผู้สำเร็จราชการ
อินเดียของอังกฤษแต่งตั้งให้ รอยเอก เฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) เป็น
ทูตเข้ามาเจรจาสนธิสัญญาอีกครั้งหนึ่ง ลักษณะการพูดจากันระหว่างรัฐบาลไทย
กับทูตที่มาติดต่อกันระหว่างรัชกาลที่ ๒ และศักราชกาลที่ ๓ ยังไม่มีผู้ใดในประเทศ
ที่รู้ภาษาอังกฤษ ทูตอังกฤษต้องนำลามาที่รู้ภาษามลายูและไหลามมลายูของไทยแปล
เป็นภาษาไทย ฝ่ายไทยจะพูดก็ต้องไขลามาสองต่อเช่นกัน หนังสือสัญญาก็เขียน
ทั้ง ๓ ภาษา คือ ไทย อังกฤษ มลายู

เมื่อมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพื่อเผยแพร่ศาสนาในกรุงเทพฯ
ผู้มีสติปัญญาที่เป็นชนชั้นสูงในประเทศใดแลเห็นว่าการสมาคมเกี่ยวของกับฝรั่งต่าง
ประเทศจะต้องมีมากกว่าแตกอนภาษาอังกฤษจะเป็นภาษาสำคัญ เจ้านายบาง

พระองค์และข้าราชการบางคนได้พยายามเล่าเรียนภาษาอังกฤษกับพวกมิชชันนารีอเมริกันและวิชาการสมัยใหม่ต่าง ๆ คนไทย ๕ คนแรกที่เรียนวิชาความรู้สมัยใหม่และภาษาอังกฤษจากมิชชันนารีอเมริกันในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นอย่างดี เยี่ยมยอด คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงผนวชอยู่ทรงศึกษาหนักไปในทางภาษา พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาวิชาทหาร กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงศึกษาวิชาแพทยมีความสามารถจนได้รับประกาศนียบัตรถวายพระเกียรติยศเป็นสมาชิกของสถาบันการแพทย์แห่งนิวยอร์ก (New York Academy of Medicine) สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ตั้งแต่ยังเป็นหลวงนายสิทธิศึกษาวิชาต่อเรือกำปั่น กรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ ศึกษาวิชาช่างฝรั่ง นายโหมค อมาตยกุล ศึกษาวิชาช่างกล นอกจากนี้ขุนนางที่เรียนภาษาอังกฤษกับมิชชันนารีจนได้ประโยชน์ทางราชการได้แก่ หมอมราโชทัย (เดิมคือ ม.ร.ว. กระจ่าง บุตรหมอมเจ้าจอม) ในเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราธิราชหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พยายามเรียนภาษาอังกฤษกับพวกมิชชันนารีเป็นครั้งคราวอีกหลายปี จนได้ทำหน้าที่อัครราชทูต (Attache') ของคณะทูตไทยซึ่งไปลอนดอน พ.ศ. ๒๔๐๐ และได้เป็นล่ามสำคัญของอัครราชทูตด้วย เมื่อหมอมราโชทัยกลับจากประเทศอังกฤษก็ได้แต่งหนังสือจดหมายเหตุ เรื่องทูตไทยไปเมืองลอนดอน ทั้งยังแต่งนิราสลอนดอนไว้อีกเรื่องหนึ่งด้วย หมอมราโชทัยได้รับเกียรติยศเลื่อนชั้นเป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลต่างประเทศเป็นคนแรก ได้ถึงอนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๑ " จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกัน
เข้ามาประเทศไทย " (กรมศิลปากร: ๒๔๘๓), หน้า ๗๐

อีกคนหนึ่งชื่อ นายคิส มหากเล็กข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
 เจ้าอยู่หัว เรียนรูภาษาอังกฤษควบคู่กับวิชาการเดินเรือ ในรัชกาลที่ ๔
 ได้เป็นขุนปริชาชาญสมุทรเป็นลามของจมนมณเพียรพิทักษ์ ตรีทูตไปเมืองอังกฤษด้วย
 ต่อมาได้เป็นหลวงสรวิเศษ เป็นครูสอนภาษาอังกฤษแก่พระเจ้าลูกเธอใน
 พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแทบทุกพระองค์

ทรงพระนาม ^{เจ้าฟ้ามงกุฎ}

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทรงผนวช ทรงมี
 พระราชอัธยาศัยศึกษาหาความรู้ใหม่ ๆ อยู่เสมอ พระองค์ทรงเห็นการไกลว่า
 ความปลอดภัยของประเทศไม่ได้อยู่กับการแยกตัวอยู่โดดเดี่ยว แต่อยู่ที่การ
 ได้เรียนรู้ถึงความเจริญของประเทศตะวันตก พระองค์แนพระทัยว่ากุญแจสำคัญ
 ที่ไขไปสู่ความคิดและความดีของความเป็นอำนาจของประเทศตะวันตกนั้น ก็คือ
 การเล่าเรียนภาษาอังกฤษ เจ้าฟ้ามงกุฎ หรือที่เรียกกันในครั้งนั้นว่า
 "สมเด็จพระเจ้าฟ้าใหญ่" ทรงสนพระทัยในราชการคานตางประเทศ และทรงมี
 ไมตรีจิตต่อชาวต่างประเทศที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพ ฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับ
 พวกมิชชันนารีซึ่งเป็นพวกชาวคางประเทศที่มีวัฒนธรรมและการศึกษาดี พระองค์
 ได้ทรงคิดต่อเล่าเรียนภาษาอังกฤษกับศาสนาจารย์ แดสเวลด์ มิชชันนารี
 โปรเตสตันต์ผู้นี้ในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ เรียก "หมอกัสแวน" เป็นชาวเมือง

ศูนย์วิทยุทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สมเด็จพระยาค่างราชานุภาพ. จดหมายเหตุแลนิราศ
ลอนดอนของหมอมราโชทัย. หน้า ๑๐ - ๑๑.

๒

Bertha Blount, McFarland of Siam (New York:
 Vantage Press, inc. 1958), หน้า ๘๕.

ชินชินนาคี ศึกษาที่วิทยาลัยวิชาเทววิทยาแห่งเลน (Lane Theological Seminary)
เข้ามาเมืองไทยในฐานะมิชชันนารี สังกัดคณะ A.B.C.F.M. เมื่อ
๑ มกราคม ๒๓๘๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ เจ้าฟ้ามงกุฎ โปรคให้เป็น
ครูสอนภาษาอังกฤษประจำพระองค์ เจสส์ แคสเวลล์ (The Rev. Jesse Caswell)
เป็นครูสอนภาษาไทยให้แก่เจ้าฟ้ามงกุฎเป็นเวลา ๑๘ เดือน บันทึกส่วนตัว
ของแคสเวลล์ ลงวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๘๘ (ค.ศ. ๑๘๔๕) ได้
กล่าวถึงการสอนภาษาอังกฤษครั้งนั้นว่า :-

"วันนี้เริ่มต้นสอนภาษาอังกฤษแก่เจ้าฟ้าที่วัด ข้าพเจ้าสอนตั้งแต่
๘.๐๐ น. - ๑๐.๐๐ น. ในชั้นเรียนมี ๑๕ คน ๑ ใน ๓ เป็นพระสงฆ์
ที่เหลือเป็นชาวบ้านธรรมดา ข้าพเจ้าต้องสอนในวันจันทร์ อังคาร พฤหัสบดี
และวันศุกร์" ศาสนาจารย์แคสเวลล์ได้แต่งตำราเรียนภาษาอังกฤษ
สำหรับคนไทยขึ้น หนังสือ "บทเรียนเบื้องต้น" (Elementary Lessons)
ฉบับที่พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๐๒ กล่าวไว้ในหน้าแรกของหนังสือว่า :-

"ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้แต่งไว้สำหรับจะให้คนไทยเรียนภาษาอังกฤษ
จะให้เรียนง่าย จึงแต่งเป็นอักษรอังกฤษ และอักษรไทยกำกับกัน แต่จะแต่ง
อย่างนั้นให้สิ้นอักษรก็แต่งไม่ได้ คิวอักษรอังกฤษมีสำเนียงผิดกับอักษรไทย

^๑ George Haws Feltus (ed.) Private Journal of Rev. Jesse Caswe
Missionary in Siam 1839 - 1948 (New York : 1931), หน้า ๑.

ก็มีบ้างจึงทำเป็นที่สังเกตไว้ให้รู้ว่า อักษรตัวใดที่มีสำเนียงติดกับอักษรไทยแล้ว ก็ทำเป็นคอกจันกำกับลงไว้ หวังจะให้รู้ว่าอักษรตัวนั้นมีสำเนียงติดกับอักษรไทย ฉะนั้นผู้ที่เรียนรู้อาษาเห็นสิ่งที่เป็นที่สังเกตตั้งนั้นแล้ว ก็จงพากันไปไต่ถาม คนที่รู้ภาษาอังกฤษ เรียนซึ่งอักษรนั้น ๆ มาแต่สำนักเขาให้ชำนาญมาให้ดี ก็จะรู้ในวิธีที่สำเนียงอักษรนั้น ๆ อย่างเราแต่งไว้ใหม่สำคัญดังนี้" คำว่าเรียน ภาษาอังกฤษที่ศาสนาจารย์แคสเวลล์แต่งนั้น เป็นคำว่าเรียนรุ่นแรกที่มีอยู่

ในครั้งนั้นผู้แต่งเรียนภาษาอังกฤษจนรู้คืออีกพระองค์หนึ่ง ได้แก่ "สมเด็จพระเจ้าฟ้ามอญ" (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงเรียนรู้อังกฤษกับมิชชันนารีอเมริกันจนสามารถแปลคำราป็นใหญ่ของฝรั่ง ออกเป็นภาษาไทยได้ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔ และใช้เป็นคำราสำหรับฝึกหัดทหาร ป็นใหญ่ในสมัยนั้น ชาวต่างประเทศที่จารพระราชาธบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า :-

"ทั้ง ๒ พระองค์ฉลาดเฉลียวไม่โปรดอยู่นิ่ง ผู้เป็นเชษฐาทรงศึกษาหาความรู้ทางภาษาและวรรณคดี ในขณะที่พระอนุชาทรงไปรคศึกษาทางธรรมชาติวิทยาโดยเฉพาะอย่างยิ่งทรงสนพระทัยวิชาคำนวณและการทหาร"

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

J. Caswell, Elementary Lessons (Bangkok: A.M.A. press: 1859),
หน้า ๑.

๒
Jacob T. Child, Pearl of Asia (Chicago: 1892), หน้า ๔๕ - ๔๖.
"Their restless and intelligent minds were turned into new channels of activities, the elder, as a priest of Buddhism, turned naturally to the study of language and literature, the younger buried himself with natural science and more especially with mathematical and military science."

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คนไทยชั้นผู้นำนำมีความคิดแบ่งแยก
ออกเป็น ๒ พวก คือ พวกหัวเก่าที่ยังนิยมจีน และพวกหัวใหม่ ที่หันมานิยม
วิชาการแบบฝรั่ง พวกหลังเป็นพวกที่ได้เล่าเรียนความรู้วิชาต่าง ๆ กับ
มิชชันนารี ครั้นจีนแพ้สงครามอังกฤษ ก็ยิ่งเป็นการย่ำว่าความคิดของพวกหัวใหม่
ถูกต้องเพียงไร กล่าวไควว่าการรับภาษาและอารยธรรมตะวันตกเป็นจุดเริ่มต้น
แห่งการเปลี่ยนแปลงที่มีคุณค่าต่อการศึกษาของประเทศ ระบบการศึกษาจึงเดิม
ของชาติที่สืบต่อกันมาหลายศตวรรษได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปสู่แนวโน้มที่ละ เล็ก
ละน้อยแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

การเล่าเรียนภาษาอังกฤษในรัชกาลที่ ๔

ระยะหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างความคิดแบบเก่ากับแบบใหม่ ในปลาย
รัชกาลที่ ๓ ใกล้เคียงที่สุดคือเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสวยราชย์
จากนั้นมาประเทศไทยเริ่มเปลี่ยนแปลงโฉมหน้าหันเข้าสู่อารยธรรมตะวันตก
เพราะผู้นำของรัฐบาลสมัยพระองค์ส่วนใหญ่เป็นบุคคลในกลุ่มหัวก้าวหน้าซึ่งมี
ความคิดเห็นสมัยใหม่มาแล้วในรัชกาลก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงเป็นกษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่รู้ภาษาอังกฤษใช้ประโยชน์ทาง
ราชการได้ดี พระองค์ทรงออกหนุนการเล่าเรียนภาษาอังกฤษอย่างกว้างขวาง
ตามบันทึกของนายแพทย์เฮาส์ ลงวันที่ ๑๓ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๖๑ กล่าวไว้
ว่า หมอบริดเลย์ และศาสตราจารย์ จอห์น เทเลอร์ โจน ได้รับหนังสือจาก
ราชเลขาธิการมีพระราชประสงค์จะให้สตรีที่อยู่ในพระบรมมหาราชวังได้เรียนรู้
ภาษาอังกฤษ ครั้งนั้นปรากฏว่าพวกภรรยา มิชชันนารีมี นาง คี บี บริดเลย์
นางสตีเฟน และ แมตทูน นางเจ ที โจน ได้ทำหน้าที่สอน พวกภรรยา

มิชชันนารีอเมริกันได้อ่านภาษาอังกฤษในวัง นานกว่า ๓ ปี การที่สตรีชาววัง
 ได้เรียนภาษาอังกฤษกับมิชชันนารี เป็นการเริ่มต้น แนวการศึกษาใหม่อย่าง
 ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน ผู้ที่เล่าเรียนภาษาอังกฤษในครั้งนั้นและเรียนรู้ออก
 ไปต่าง คือ เจ้าจอมมารคากลิน, เจ้าจอมมารคากกรมพระนเรศวรฤทธิ์
 ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้นางแอนนา ลีโอโนเวนส์
 (Mrs. Anna Leonowens) ชาวอังกฤษจากสิงคโปร์มาเป็นครู
 ประจำในโรงเรียนซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นภายในพระบรม
 มหาราชวัง เป็นสถานศึกษาของบรรดาพระเจ้าลูกเธอทั้งชายหญิง ที่พระชั้นษา
 พอจะเล่าเรียนได้ทุกพระองค์ เมื่อนางลีโอโนเวนส์กลับไป หลังจากทำการ
 สอนได้ ๖ ปี นายแซนค์เคลเลอร์ (Mr. Chandler) มิชชันนารี
 อเมริกันอีกผู้หนึ่งก็ได้รับหน้าที่เป็นครูแทน มีผู้นิยมเล่าเรียนภาษาอังกฤษมากขึ้น
 ในพระบรมมหาราชวัง ในรัชกาลที่ ๔ นักเรียนที่ส่งไปศึกษาต่างประเทศใน
 ยุโรป ๓ คน คือ เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ บุนนาค เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์
 พระยาราชานุประพันธ์ บุนนาค เจ้าพระยาภาณุวงศ์ หลวงคำรังสุรินทร์ฤทธิ์
 บุนนาค เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ ราษฎรซึ่งเริ่มเรียนภาษาอังกฤษกับมิชชันนารี
 อเมริกัน ในรัชกาลที่ ๔ และต่อมาได้รับราชการในตำแหน่งหน้าที่สำคัญต่อมา
 ในรัชกาลที่ ๕ รวมทั้งสิ้น ๖ คน เช่น นายเทียนฮี้ เรียนกับมิชชันนารีจนรู้
 ภาษาแล้วได้ไปเรียนแพทย์ถึงประเทศอเมริกา ต่อมาได้เป็นพระยาสารสิน
 สวามิภักดิ์ นอกจากนี้ก็มีนายสิน ได้เป็นผู้ว่าราชการเมืองสมุทรปราการ นายสุค
 ได้เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดอุดรคิตถ์ นายเปลี่ยน ได้เป็นพระยาชนนินทรภักดิ์
 ในกระทรวงมรธาธร ในรัชกาลที่ ๖ นายปุ่น ได้เป็นพระยารัตนเบ็ญ
 นายอยู่ได้เป็นหลวงสกลโธหะการ จะเห็นว่าคุณสมบัติของข้าราชการในสมัย

รัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ผู้รู้ภาษาอังกฤษมักจะได้ตำแหน่งหน้าที่การงานสูง
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้มียศและบรรดาศักดิ์สูงทั้งสิ้น สมตาม
พระคำรัสของสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งทรงตรัสไว้ว่า ใน
รัชกาลที่ ๓ ใครมีใจศรัทธาสร้างวัดวา ก็เป็นคนโปรด ในรัชกาลที่ ๔ ถ้า
ใครรู้ภาษาฝรั่งก็เป็นคนโปรด

เป็นที่น่าสังเกตว่าแม่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะ
ส่งเสริมการศึกษาอย่างมากกว่าแต่ก่อน แต่ก็ยังไม่มีการจัดตั้ง "โรงเรียน"
ตามความหมายปัจจุบันแต่อย่างใด จนกระทั่งถึงรัชกาลที่ ๕ การศึกษา
ภาษาอังกฤษแพร่หลายยิ่งขึ้น เริ่มมีการสอนภาษาอังกฤษในโรงเรียนและมี
การจัดการศึกษาที่เป็นแบบแผน (Formal Education) โดยอาศัย
มิชชันนารีอเมริกันเป็นผู้ร่วมมือในระยะเริ่มแรก

การขยายการศึกษาแก่สามัญชน

งานด้านการศึกษาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ถึงแม้จะยัง
มองไม่เห็นชัดว่ารัฐลงมือควบคุมงานการศึกษาโดยตรง แต่ก็มีบางสิ่งบางอย่าง
ที่แสดงว่ารัฐมีความต้องการที่จะขยายการศึกษาแก่สามัญชนทั่วไป ก่อนหน้าที่
มิชชันนารีจะ เข้ามามีบทบาททางการศึกษาในหมู่สามัญชน ความคิดขยายการศึกษา
ของรัฐมักออกมาในรูปศาสนกิจ ดังเช่นในรัชกาลที่ ๒ พระองค์โปรดให้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ, จดหมายเหตุแลนิราศลอนดอน
ของหม่อมราโชทัย..... หน้า ๑๒ - ๑๕.

สร้าง "โรงเรียน" ขึ้น คุ้มมีพระราชประสงค์ให้เป็นທີ່ที่เจ้าพนักงานจัด
อาหารสำหรับควาหวานเลี้ยงพระสงฆ์ สามเณรและข้าราชการที่มานอนประจำ
ของในพระบรมมหาราชวัง กับทั้งเป็นที่บริจาคพระราชทรัพย์แจกคนรรา
คนพิการ นอกจากนี้ "โรงเรียน" ยังเป็นที่แสดงพระธรรมเทศนาสอน
วิชาการต่าง ๆ เป็นที่ทานุหิตประโยชน์แก่ชนทั้งหลาย ดังนั้น "โรงเรียน"
จึงเป็นสถานที่ของหลวงที่สามัญชนอาจใช้เป็นสถานศึกษาในวิชาการต่าง ๆ ได้
ครั้นถึงปลายรัชกาลที่ ๓ กลุ่มเจ้านาย ขุนนางหัวก้าวหน้าที่ได้ศึกษาวิชา
ความรู้ต่าง ๆ จากมิชชันนารีได้เป็นผู้นำทางการศึกษาในวิชาความรู้ใหม่ ๆ
แบบตะวันตก ส่วนสามัญชนโดยทั่วไปแล้วยังคงยึดถือการศึกษาแบบเดิม
ก่อนหน้าที่รัฐบาลจะเริ่มจัดการศึกษาสำหรับสามัญชนนั้น มิชชันนารีโปรเตสแตนต์
ได้วางโครงการและดำเนินการทางการศึกษาแล้ว ดังปรากฏในบันทึกของ
มิชชันนารีรุ่นแรก ลงวันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๕๑ (ค.ศ. ๑๘๔๘)
มีข้อความว่า คณะมิชชันนารีได้นำโครงการอบรมสั่งสอนอนุชนคนไทยมา
ปรึกษากัน โดยมีความมุ่งหมายที่จะให้การศึกษากับเด็กสามัญชนทั่วไป
ในปีนั้นเองที่ประชุมคริสตจักรเพรสไบทีเรียนใหญ่แห่งบัตติมอริงมตีให้จัด
ภาคคริสตจักรประเทศสยาม ตั้งแต่วันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๑
ที่กรุงเทพฯ ประกอบด้วยศาสตราจารย์แมคคูน นายแพทย์เฮาส์ นายโจนาธาน
วิลสัน และ ศาสตราจารย์แมคจิลวารี (Mcgilvary) เป็นผู้ดำเนินการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

หมอเฮาส์ ในรัชกาลที่ ๔ (กองคริสตเตียนการศึกษา
สภาคริสตจักรในประเทศไทย : ๑๘๖๑), หน้า ๓๔.

มิชชันนารีที่กล่าวชื่อมานี้เป็นรุ่นแรกที่ใช้ความพยายามอุทิศสภาระกิจงานด้าน
การศึกษาสำหรับสามัญชนในประเทศไทย บทบาททางการศึกษาของมิชชันนารี
เหล่านี้ได้เป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษานอก "วัด" และต่อมาได้เป็นตัวอย่าง
ของรัฐสำหรับขยายการศึกษาให้แพร่หลายโดยทั่วหน้ากัน

งานด้านการศึกษาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์อาจแบ่งได้เป็น ๒ สมัยคือ

๑. สมัยเริ่มก่อตั้งโรงเรียน ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๘๑ - ๒๔๐๓

(ค.ศ. ๑๘๔๘ - ๑๘๖๐)

๒. สมัยขยายงานการศึกษา ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๐๓ - ๒๔๕๓

(ค.ศ. ๑๘๖๐ - ๑๘๙๐)

๑. สมัยเริ่มก่อตั้งโรงเรียน ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๘๑ - ๒๔๐๓

งานด้านการศึกษาในระยะแรกของมิชชันนารีได้รับความสำเร็จ
น้อยมาก ทั้งนี้เพราะผู้ปกครองส่วนมากยังคงยึดมั่นต่อการให้การศึกษาแก่
บุตรหลานตามแบบเก่า และมักไม่อนุญาตให้บุตรธิดาของตนเข้าเรียนใน
สำนักของพวกมิชชันนารี พวกมิชชันนารีจำต้องลงทันทูลสิ่งจูงใจให้เด็ก
ตลอดจนบิดามารดาผู้ปกครอง โดยเสียเงินเป็นค่าจูงใจให้เด็กนักเรียน
ถึงกระนั้น ในระยะเริ่มแรก พวกมิชชันนารีมักจะได้เด็กเงินบ้าง เด็กมอญบ้าง
ส่วนเด็กไทยนั้นแทบจะไม่มีเลยก็ว่าได้ บันทึกนายแพทย์เฮาส์คนหนึ่งกล่าวถึง
วิธีดำเนินการทางการศึกษา ในระยะเริ่มแรกของเขาคนหนึ่งว่า .-

"๑๔ กุมภาพันธ์ วันนี้ได้มีคนเพิ่มขึ้นในครอบครัวของข้าพเจ้า.....
บิดามารดาที่สิ้นล้นพันตัวจึง เสนอขายเด็กแก่เรา.....ไม่มีวิธีใดที่จะได้เด็ก
นอกจากจะต้องใช้เงินซื้อจึงจะได้เรียนอยู่ในโรงเรียนเป็นเวลานาน.....
ข้าพเจ้าจึงได้เขียนสัญญาขึ้นว่า ข้าพเจ้าจะซื้อเด็กชายคนนี้ได้เป็นเวลา ๗ ปี

เป็นเงิน ๘ ดอลลาร์ นับว่าเป็นการฝึกหัดให้เด็กทำงานวิธีหนึ่ง เมื่อพ้นกำหนดในสัญญานั้นแล้ว ข้าพเจ้าจะคืนเด็กให้แก่บิดาโดยไม่ต้องเสียเงินตอบแทนอีก.....ขณะนี้เราได้จ่ายเงิน \$ ๑๐๘ ลงทุนไว้ในตัวเด็ก ๗ คน" จากบันทึกของนายแพทย์เฮาส์ การจัดงานการศึกษาของมิชชันนารีอยู่ในลักษณะโรงเรียนกินนอน การสอนส่วนใหญ่ฝึกให้ใช้มือซึ่งเด็กอาจนำไปประกอบอาชีพต่อไปได้ ส่วนหลักสูตรวิชาสอนเป็นของใหม่ เช่น มีวิชาภาษาอังกฤษ ภูมิศาสตร์ เลขคณิต เคหศาสตร์ การประดิษฐ์เครื่องใช้ควยมือ เหล่านี้เป็นคน ตั้งแต่เริ่มตนทำการสอนจนถึง พ.ศ. ๒๓๘๖ มีเด็กที่รับไว้เป็นจำนวนกว่า ๒๐ คน^๒ ในบันทึกกิจการของโรงเรียนของพวกมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เจริญก้าวหน้าขึ้น ตามบันทึกของนายแพทย์เฮาส์กล่าวว่า "เราได้พามาการค้าเด็กไปคูทองเวียน เชียงใหม่ไผ่ท่าใหม่ แฉนที่ประเทศจีนพม่า ลังกา อเมริกา.....นางแมตตูนโคจางแมพลอยเป็นคนทำอาหาร และพาเด็กไปอาบน้ำ"^๓

ความพยายามสร้างความเชื่อถือเพื่อใหญ่ปกครองเด็กอนุญาตให้เด็กมาเรียนในโรงเรียนของมิชชันนารีในเวลาต่อ ๆ มานับว่าใคร่ครวญ ปรากฏว่ามีเด็กจากครอบครัวขุนนางชั้นสูงมาเข้าเรียนเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนต้องขยาย

ศูนย์วิทยุทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ เรื่องเกี่ยวกับ หน้า ๗๘.

^๒

G.B. McFarland (ed.) Historical Sketch of Protestant Mission in Siam....., หน้า ๘๕.

^๓ หมอเฮาส์ ในรัชกาลที่ ๔ (กองคริสเตียนการศึกษาสภาคริสตจักรในประเทศไทย), หน้า ๗๗.

อาคารเรียน สิ่งนี้แสดงว่าคนไทยเริ่มหันมานิยมในแนวการศึกษาใหม่ ๆ บ้างแล้ว กล่าวได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีแต่โรงเรียนของมิชชันนารีเท่านั้นที่ส่งเสริมการศึกษาของสามัญชนตามแนวตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบำรุงอุดหนุนด้วยการพระราชทานที่ดินให้สร้างโรงเรียน โบสถ์ และที่อยู่ รายงานของมิชชันนารีที่มีไปยังคณะกรรมการที่สหรัฐอเมริกา ก็กล่าวถึงงานด้านการศึกษาว่า :-

"โรงเรียนของเราได้ขยายออกไปมาก มีหลายคนสมัครเรียนภาษาอังกฤษ บุตรชายคนหัวปีของอัครมหาเสนาบดีได้มาเรียนกับนางแมตตูน สม่่าเสมอ เป็นเด็กเฉลียวฉลาดอายุ ๘ ปี ในหลวงทรงขอร้องให้สอน เจ้านาย ๒ พระองค์ คือพระราชนัดดา อายุ ๑๖ ปี อีกองค์หนึ่งเป็นนัดดาของในหลวงองค์ก่อน อายุ ๑๑ ปี และได้ทรงสั่งให้เด็กชาย ๑๒ คน ซึ่งเป็นบุตรของพวกมหาคเด็กมาเรียนภาษาอังกฤษในโรงเรียนของเรา"

งานการศึกษาในระยะเริ่มต้นของพวกมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เป็นไปอย่างเชื่องช้า ทั้งนี้ เพราะคนไทยส่วนใหญ่ยังคงยึดระบบการศึกษาที่มาจากขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิม หมอบรัดเลย์ได้วิจารณ์การศึกษาของเด็กสามัญชนคนไทยว่า "ชาวสยามเขาใจว่าพุทธศาสนาจะจำเจริญในแสงสว่างแห่งศิลปศาสตร์วิชาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในคริสต์ศาสนาไม่ได้ คุณมีคกลางคืนจะตั้งค่างอยู่ไม่ได้เมื่อตะวันขึ้นแล้วนั้น"^๒

^๑ เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๐๐.

มิชชันนารีโปรเตสแตนต์เป็นผู้ริเริ่มงานการศึกษา เพื่อสามัญชน
ทั่ว ๆ ไปในแนวสมัยใหม่ ก่อนที่รัฐบาลไทยจะเริ่มดำเนินการ และก่อนที่
พวกบาทหลวงคาทอลิกจะจัดตั้งโรงเรียนสำหรับเด็กชายแห่งแรกขึ้นเล็กน้อย
คุณค่าที่ได้รับจากความพยายามให้การศึกษาของพวกมิชชันนารีในระยะเริ่มต้นนี้
แม้จะไคผลช้า แต่ก็นับไควาจกเริ่มต้นแห่งการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงแนว
การศึกษาของชาติได้เกิดขึ้นแล้ว

๒. สมัยขยายงานการศึกษาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๐๓ - ๒๔๕๓ (ค.ศ. ๑๘๖๐ - ๑๙๑๐)

ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๐๓ - ๒๔๕๓ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มิชชันนารี
อเมริกันกับคณะเพรสไบทีเรียนมีบทบาททางการศึกษากว้างขวางยิ่งขึ้นเป็น
ลำดับ โรงเรียนที่อยู่ในลักษณะคล้าย ๆ โรงเรียนกินนอนเดิมก็ได้มีวิวัฒนาการ
ก้าวหน้า จนเรียกไควาเป็น "โรงเรียน" ได้ กล่าวคือ โรงเรียนสำหรับเด็กชาย
แห่งแรกสร้างขึ้น ในวันที่ ๓๐ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๕ (ค.ศ. ๑๘๕๒)
ในบริเวณวัดอรุณ/วัดอรุณราชวราราม โดยย้ายไปตั้งที่ตำบลสำเภา ใน พ.ศ. ๒๔๐๐ (ค.ศ. ๑๘๕๗)
มีนักเรียนเพิ่มขึ้น โรงเรียนที่สำเภาแห่งนี้นับเป็นโรงเรียนสำหรับเด็กชาย
แห่งแรกที่มีลักษณะแตกต่างไปจากโรงเรียนวัด

กำเนิดโรงเรียนกรุงเทพ ฯ คริสเตียน

ศาสตราจารย์ จอห์น เอคิน (Rev. John Eakin) กอนออก
เดินทางจากอเมริกามาประเทศไทยได้ตั้งปณิธานอย่างแรงกล้าว่าจะต้องจัดงาน
ด้านการศึกษาสำหรับเด็กชายขึ้นในกรุงเทพ ฯ และได้เรียกรายเงินจากพวก
อเมริกันไคว้ถึง ๑๕,๐๐๐ ดอลลาร์ พร้อมทั้งได้ชักชวนศาสตราจารย์ เจ บี
ดันลอป (Rev. J. B. Dunlap) และ นางสาวแมรี สโตนส์

(Miss Mary Stoaks) เขามาร่วมทำงานด้วย คั้งนั้นเมื่อเดือน
กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ (ค.ศ. ๑๘๘๘) ศาสนาจารย์ จอห์น เอคิน ได้
จัดตั้งโรงเรียนมัธยมคริสเตียน " Christian High School " ที่ตำบล
ภูจี่จีน ในตอนแรกมีนักเรียน ๔ คน ต่อมาได้เพิ่มจำนวนขึ้นมาจนถึงประมาณ
๓๐ - ๔๐ คน เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๒ (ค.ศ. ๑๘๘๙) ได้ย้าย
โรงเรียนที่ตำบลภูจี่จีนมารวมกับโรงเรียนชายที่สำเหร่ มีศาสนาจารย์ เอคิน
เป็นครูใหญ่ ประมาณ ๑๐ ปี ต่อมา ศาสนาจารย์ เจ บี คินลีย์ ได้ซื้อที่จาก
เจ้าพระยาสุรศักดิ์ สุรวงศ์อาคารเรียนขึ้นใหม่ ย้ายโรงเรียนจากสำเหร่มายัง
สถานที่แห่งใหม่ / คือถนนประมวญปัจจุบัน
(เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสนับสนุนโรงเรียนของพวกมิชชันนารีโดยพระราชทานเงิน ๒๐ ร้อย เปลี่ยน
ชื่อใหม่ว่า " กรุงเทพมหานครคริสเตียนไฮสกูล " ต่อมาได้เปลี่ยนเป็น " กรุงเทพมหานครคริสเตียน
วิทยาลัย " พ.ศ. ๒๔๕๘ (ค.ศ. ๑๙๑๕)

การศึกษาของสามัญชนในส่วนภูมิภาค

มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ได้จัดตั้งโรงเรียนในส่วนภูมิภาคก่อนรัฐบาล
และเมื่อรัฐบาลขยายงานการศึกษา โรงเรียนของมิชชันนารีก็ได้มีส่วนช่วยเหลือ
การศึกษาของชาติ และทั้งเป็นตัวอย่างในการจัดการศึกษาของรัฐบาลอีกด้วย
มิชชันนารีอเมริกันได้จัดตั้งโรงเรียนในหัวเมืองที่สำคัญทั่วราชอาณาจักร ดังต่อไปนี้:-

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ Kenneth E. Wells, History of Protestant Work in Thailand
1923 - 1958 (Church of Christ in Thailand : 1958), หน้า ๔๐.

จังหวัดเชียงใหม่ สร้างโรงเรียนสำหรับเด็กชายที่เชียงใหม่
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ (ค.ศ. ๑๘๘๖) มีศาสตราจารย์ ดี จี คอลลินส์
(Rev. D. G. Collins) เป็นผู้ดำเนินการ ใน พ.ศ. ๒๔๓๘
(ค.ศ. ๑๘๙๕) ศาสตราจารย์ วิลเลียม แฮริส (William Haris)
เป็นผู้ดำเนินการต่อ ใน พ.ศ. ๒๔๔๙ (ค.ศ. ๑๙๐๖) โดยย้ายสถานที่ตั้งและ
เปลี่ยนชื่อโรงเรียนใหม่เป็นโรงเรียน "ปริ๊นซ์รอยัล" (Prince Royal's College)

จังหวัดลำปาง ใน พ.ศ. ๒๔๓๔ (ค.ศ. ๑๘๙๑) ดร.พีเพิลส์
(Dr. Peoples) ได้ลงทุนซื้อที่ดิน เพื่อสร้างโรงเรียนสำหรับเด็กชาย
มีมิชชันนารีร่วมกันดำเนินการต่ออีกหลายคน เช่น ทร. และนางวิลเลียม เอ
บริกส์ (Dr. & Mrs. William A. Briggs) ศาสตราจารย์และนางโรเบิร์ต
เออร์วิน (Rev. Robert Irwin) ศาสตราจารย์และนางฮิว เทเลอร์
(Hugh Taylor) ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ โรงเรียนแห่งนี้มีชื่อใหม่ว่า
"โรงเรียนเคนเนทแมคเคนซี" (Kenneth MaKensie Memorial)

จังหวัดน่าน ศาสตราจารย์และนางเควิด (Rev. & Mrs. Devid)
ได้เปิดโรงเรียนเด็กชายขึ้น เมื่อวันที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๐ โรงเรียนแห่งนี้
ต่อมาได้ชื่อว่า "ลินคอล์นวิทยาลัย" (Lincoln Academy)

จังหวัดเชียงใหม่ ดร.บริกส์ (Dr. Briggs) ได้สร้าง
โรงเรียนเด็กชายขึ้น มีชื่อว่าโรงเรียน "บริกส์อนุสรณ์" (Briggs Memorial)
ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๑ ศาสตราจารย์บุญอิต (Rev. Boonit) ได้เปิด

* นายบุญสวน บุญอิต เป็นอีกผู้หนึ่งที่นายแพทย์เฮาส์พาไปศึกษาที่
สหรัฐอเมริกา ใน พ.ศ. ๒๔๑๙ เวลานั้นมีอายุได้ ๑๑ ปี เรียนสำเร็จที่
วิลเลียม คอลเลจ ใน พ.ศ. ๒๔๓๒ เดินทางกลับประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖.

โรงเรียนสำหรับเด็กชายชั้น มิชชันนารีอเมริกัน เช่น ศาสนาจารย์ เอ คัมเบิลยู
คูเปอร์ (Rev. A. W. Cooper) ศาสนาจารย์ อาร์ ซี โจนส์ (R.C. Jones)
ช่วยกันดำเนินการต่อมา .

จังหวัดราชบุรี คร. และนาง เจมส์ ทอมสัน (Dr. & Mrs. James Thomson)
ได้เริ่มก่อตั้งโรงเรียนในระดับประถมศึกษาขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๒ - ๒๔๓๖
โรงเรียนมีชื่อว่า "โรงเรียนสตรีวังศ" ตลอดเวลานั้น คร. และนางเจมส์
ทอมสัน ได้อุทิศเวลาทำงานด้านการศึกษาที่จังหวัดนี้

จังหวัดนครศรีธรรมราช ศาสนาจารย์ อาร์ คัมบลิวโพสต์
(Rev. R.W. Post) ได้เปิดโรงเรียนสำหรับเด็กชายชั้น ใน พ.ศ. ๒๔๕๐
มิชชันนารีดำเนินการสืบต่อมา เช่น นางสาว ลาริสซา เจ คูเปอร์ (Miss Larissa
J. Cooper) เป็นต้น

คณะมิชชันนารีอเมริกันได้ทำงานด้านการศึกษาทั่วราชอาณาจักรไทย
ตลอดสมัยรัชกาลที่ ๕ สามัญชนมีโอกาสเข้าศึกษาเล่าเรียนแพร่หลายขึ้นกว่าเดิม
โรงเรียนของมิชชันนารีอเมริกันได้มีส่วนร่วมกับรัฐบาลในการจัดการศึกษาของ
ชาติในแนวใหม่ และได้เป็นแบบอย่างการพัฒนาการศึกษาของชาติ ซึ่งเริ่มใน
แผนดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา

งานการศึกษาของมิชชันนารีคาทอลิก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิชชันนารี
คาทอลิกได้ทำงานที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาของสามัญชนคนไทย เช่นเดียวกับ
มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ บทบาททางการศึกษาของมิชชันนารีคาทอลิกมีส่วนช่วย
รัฐบาลไทยขยายงานการศึกษาให้แพร่หลายไปยังสามัญชนกว้างขวางยิ่งขึ้น
ผู้เริ่มตนทำงานการศึกษาในเมืองไทยอย่างจริงจังได้แก่บาทหลวง กอลองเบต์

(Colombet) ซึ่งขณะนั้นเป็นเจ้าของอาวาสอยู่ที่วัดอัสสัมชัญ บาทหลวง
 กอลองเบตสังเกตเห็นสภาพเยาวชนคนไทยทั่ว ๆ ไปว่า ยังขาดการศึกษาอยู่มาก
 ด้วยความตั้งใจอย่างแนบแน่นและอาศัยความอุตสาหะพยายาม ท่านได้เริ่มงาน
 การศึกษาที่ละเล็กละน้อย ตั้งแต่พ.ศ. ๒๓๘๖ (ค.ศ. ๑๘๔๓) จนประสบความสำเร็จ
 ในเวลาต่อมา ในขั้นแรกบาทหลวงกอลองเบตได้ใช้เรือนไม้ซึ่งเดิมเป็นที่พัก
 ของบรรดาเณรคาทอลิกเป็นอาคารเรียน สอนวิชาภาษาฝรั่งเศส - ไทย ใน
 พ.ศ. ๒๔๒๒ (ค.ศ. ๑๘๗๙) ได้เพิ่มวิชาภาษาอังกฤษขึ้นอีกแขนงหนึ่ง ใน
 ระยะเริ่มแรกผู้ปกครองเด็กมักไม่อนุญาตให้เด็กเข้าเรียน ปรากฏว่ามีนักเรียน
 ไมถึง ๑๐ คน ใน พ.ศ. ๒๔๒๘ (ค.ศ. ๑๘๘๕) บาทหลวงกอลองเบต
 ได้ตั้งเป็น "โรงเรียนอัสสัมชัญ" ขณะนั้นมีนักเรียนเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ พระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมราชินี พระราชทานทรัพย์
 ส่วนพระองค์บำรุงอุดหนุนโรงเรียนแห่งนี้เสมอมา เมื่อวันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๐
 (ค.ศ. ๑๘๘๗) สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมหิตลธิพงษ์กุฎราชกุมารได้เสด็จมาทรงวาง
 ศิลาฤกษ์อาคารใหม่ของโรงเรียนอัสสัมชัญ คณะมิชชันนารีคาทอลิกจากประเทศ
 ในยุโรปได้ช่วยกันดำเนินการของโรงเรียนสืบต่อเนื่องกันมา ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๔
 มิชชันนารีคาทอลิกอื่น ๆ ที่สำคัญนอกจาก บาทหลวงกอลองเบต ได้แก่ ภราดา
 คณะเซนต์กาเบรียล ซึ่งเข้ามาถึงเมืองไทยครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้เป็น
 ผู้รับมอบหมายดำเนินการของโรงเรียนสืบต่อมา ภราดาคณะเซนต์กาเบรียล
 ทำงานการศึกษาในเมืองไทยและได้ขยายโรงเรียนอัสสัมชัญให้กว้างขวาง
 ชื่อเสียงของโรงเรียนของบาทหลวงคาทอลิกแห่งนี้เริ่มเป็นที่รู้จักแพร่หลายและ
 ประสบความสำเร็จอย่างงดงามตลอดสมัยรัชกาลที่ ๕ และสืบต่อมาจนทุกวันนี้
 โรงเรียนอื่น ๆ ที่พวกคาทอลิกสร้างในเมืองไทยมีทั้งโรงเรียนสำหรับเด็กชาย
 เด็กหญิง แต่ส่วนมากสร้างขึ้นในสมัยหลังรัชกาลที่ ๕

กำเนิดโรงเรียนหลวง

งานการศึกษาของพวกมิชชันนารีทั้งคาทอลิกและโปรเตสแตนต์ มีผลส่งเสริมให้รัฐบาลไทย ได้เริ่มต้นพัฒนางานศึกษาและได้รับความสำเร็จ ทั้งนี้ เพราะโรงเรียนของมิชชันนารีนอกจากจะเป็นโรงเรียนเอกชนที่ช่วยขยายงานการศึกษาชาติแก่สามัญชนได้ทั่วราชอาณาจักรแล้ว โรงเรียนของพวกมิชชันนารี ยังได้เป็นเสมือนจุดเริ่มต้นของการศึกษาแบบตะวันตกและมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงแนวการศึกษาของชาติ ตลอดจนการจัดตั้งโรงเรียนหลวงต่าง ๆ พระราโชบาย และการจัดการศึกษาของรัฐบาลในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงแนวการศึกษาที่ละเอียดละน้อย เริ่มต้นด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ (ค.ศ. ๑๘๗๑) นับเป็นโรงเรียนหลวงแห่งแรก แนวการศึกษาในโรงเรียนแห่งนี้แตกต่างกับโรงเรียนตามแผนโบราณ กล่าวคือ มีสถานที่เรียนหลักสูตรที่แน่นอน ความมุ่งหมายของโรงเรียนหลวงแห่งแรกนี้เห็นได้จากสำเนาประกาศเรื่องโรงเรียนตั้งที่ได้คัดมาข้างล่างนี้

ประกาศเรื่องโรงเรียน

มีพระบรมราชโองการ มาพระบัณฑูรสรสิงหนาท ให้ประกาศแก่หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งได้นำบุตรทูลเกล้าฯ ถวายให้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณในกรมมหาดเล็กบ้าง ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์บ้าง มีเป็นอันมาก จึงทรงพระราชดำริว่า บุตรหลานของท่านทั้งปวง บรรดาที่เข้ารับราชการฉลองพระเดชพระคุณอยู่นั้น แคลวนเป็นผู้มีชาติมีตระกูล ควรจะรับราชการในเบื้องหน้าต่อไป แต่ยังไม่รู้นั่งสือไทย และขนบธรรมเนียมราชการอยู่โดยมาก ที่รู้อย่างแต่ยังไม่ช้อกชวย เอก โท และตัวสะกดนิค ๆ ไม่ถูกต้องตามก็มีอยู่มาก และการรู้นั่งสือนี้ก็เป็นคุณสำคัญข้อใหญ่

เป็นเหตุจะให้ใครวิชาและชนบธรรมเนียมต่าง ๆ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดโรงเรียนขึ้นไว้ที่ในพระบรมมหาราชวังแล้วจัดคนในกรมพระอภัยมณีตั้งให้เป็นขุนนางพนักงานสำหรับเป็นครูสอนหนังสือไทย สอนคิดเลข แลชนบธรรมเนียมราชการ พระราชทานเงินเดือนครูสอนให้สมควรพอใช้สอย ส่วนผู้เรียนหนังสือนั้นก็พระราชทานเสื้อนางหมกกับ เบี้ยเลี้ยงกลางวันเวลาหนึ่งทุกวัน ครูสอนนั้นจะให้สอนโดยอาการ เรียบร้อยไม่ให้อาการหยาบคาย

อนึ่ง บุตรหลานของข้าราชการซึ่งยังไม่ได้นำเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวายนั้นก็ถ้าสมัครจะเข้ามาฝึกหัดเล่าเรียนหนังสือไทย ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับไว้ฝึกหัดเล่าเรียนเพื่อจะใหญ่หนังสือ วิชาคิดเลข แลชนบธรรมเนียมราชการให้ชัดเจน จะได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไป ถาหาหนังสือทั้งปวงได้ทราบหมายประกาศนี้แล้ว จงมีใจยินดีหมั่นตั้งใจเรียนหนังสือของหาหนังสือทั้งปวงให้เข้ามาฝึกหัดหนังสือไทย ถาเล่าเรียนได้ชำนาญในการหนังสือแล้ว ความตั้งใจความเจริญก็จะมีแก่บุตรหลานของหาหนังสือทั้งปวงไปสิ้นกาลนาน

ประกาศมา ณ วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย แรม ๓ ค่ำ
ปีมะแม ตรีศก สักราช ๑๒๓๓ (พ.ศ. ๒๔๑๔)

ศูนย์วิทยพัชการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สำเนากระแสดพระบรมราชโองการ พระราชดำรัส

พระราชหัตถเลขา แลประกาศการศึกษา (กรมศึกษาธิการ, รัตนโกสินทรศก ๑๒๐),

โรงเรียนหลวงแห่งแรกเรียกว่า "โรงเรียนหนังสือไทย" โปรคเกล้า ฯ
ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เมื่อยังเป็นหลวงสารประเสริฐ
ปลัดกรมพระอัครกษัตริย์ เป็นอาจารย์ใหญ่

แนวทางการจัดการศึกษาที่พวกมิชชันนารีทั้งคาทอลิกและโปรเตสแตนต์ได้
ได้ริเริ่มขึ้นในประเทศไทยมีอิทธิพลแรงให้รัฐบาลปรับปรุงและขยายงานการศึกษา จะ
เห็นว่า เมื่อตั้งโรงเรียนสอนภาษาไทยขึ้นแล้วไม่ช้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้ง "โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษ เพื่อพระเจ้าอนง
ยาเชอ และหม่อมเจ้าต่างกรมซึ่งได้เล่าเรียนอักษรสมัยภาษาไทยแล้ว จะได้
เล่าเรียนภาษาต่างประเทศให้ได้อำนาจสูงขึ้น" มีนายฟรานซิส บอร์ชแปตเตอร์สัน (Francis
George Patterson)
ชาวอังกฤษเป็นครู แต่โรงเรียนตั้งอยู่ไม่ถึงห้าปีก็ต้องเลิกชั่วคราว เพราะครู
ลากลับไปยุโรป ใน พ.ศ. ๒๔๒๒ โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งโรงเรียน "โรงเรียน
ภาษาอังกฤษ" ขึ้นใหม่ที่พระราชวังนั้นต่อขยาย

โรงเรียนแห่งนี้มีเป็นโรงเรียนหลวงแห่งแรกการสอนตามแนว
การศึกษาในสหรัฐอเมริกา และเป็นโรงเรียนหลวงโรงเรียนที่สองคู่กับ
"โรงเรียนภาษาไทย" ขึ้นอยู่กับกรมทหารมหาดเล็ก มีศาสนาจารย์ เอส จี
แมคฟาแลนด์ เป็นอาจารย์ใหญ่ ศาสนาจารย์ เอส จี แมคฟาแลนด์ เป็น
มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ประจำที่เมืองเพชรบุรีและทำงานการศึกษาที่เพชรบุรีมา
นานถึง ๑๐ ปี ได้ร่วมมือกับรัฐบาลไทยดำเนินงานด้านการศึกษาของชาติ ณ
โรงเรียนแห่งนี้เป็นเวลาถึง ๑๖ ปี ศาสนาจารย์ เอส จี แมคฟาแลนด์ เป็นผู้นำ
ระบบการศึกษาแบบตะวันตกมาทดลองใช้ในโรงเรียนแห่งนี้ มีหลักสูตร อุปกรณ์
การสอนวิชาวิทยาศาสตร์ ชีววิทยา ภูมิศาสตร์ ในโรงเรียนมีห้องทดลอง
ปฏิบัติการพร้อมด้วยเครื่องมือเครื่องมือที่ทันสมัย ครั้นเมื่อรัฐบาลตั้งกรมศึกษาธิการ
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระเจ้า

Bertha Blount, McFarland of Siam (New York : Vantage
Press : 1958), หน้า ๔๘.

น้องยาเชอกรมพระยาคำรงราชานุภาพจัดการศึกษา สมเด็จพระยาคำรง
ราชานุภาพ ทรงทำงานด้านการศึกษาพร้อมกับมิชชันนารีในตระกูลแมคฟาแลนด์
อย่างใกล้ชิด เลขาณุกการของพระองค์ ชื่อ เอ็ดวิน แมคฟาแลนด์ ก็เป็นบุตร
ชายคนหนึ่งของศาสตราจารย์แมคฟาแลนด์ มิชชันนารีไปรเทศนต์ทำการสอน
ในโรงเรียนนี้สืบเนื่องตามลำดับดังนี้ ศาสตราจารย์ เอส จี และนางแมคฟาแลนด์
นางสาวเอคณา โคล, แมรี แคมเบล จี คัมบริว เฮนดริกส์ ศาสตราจารย์
จอห์น เอนเคอส์ เอคิน นายแพทย์ จี บี แมคฟาแลนด์ นายวิลเลียม และ
เอ็ดวิน แมคฟาแลนด์ สำหรับนายแพทย์ จี บี แมคฟาแลนด์ นั้น ยังได้เป็นผู้
วางรากฐานการศึกษาวิชาแพทยแผนใหม่ในประเทศไทย เช่นเดียวกับบิดา
ของเขามิใช่ได้วางรากฐานการศึกษาวิชาตะวันตก และวิชาชีพ บริเวณคลอง
บางหลวง ซึ่งเป็นบริเวณที่มีมิชชันนารีอเมริกันอาศัยและทำงาน ได้กลายเป็น
สถานที่มีความสำคัญต่อประวัติการศึกษาของประเทศ กล่าวคือ บริเวณนี้เป็น
ที่ตั้งโรงเรียนแห่งแรกสำหรับเด็กชาย โรงเรียนแห่งแรกสำหรับเด็กหญิง
เป็นที่ตั้งโรงเรียนหลวงแห่งแรกสำหรับเด็กชาย และโรงเรียนสอนวิชาแพทย์
แห่งแรกในประเทศไทย

ใน พ.ศ. ๒๔๒๕ (ค.ศ. ๑๘๘๒) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้จัดตั้งโรงเรียนนายทหารมหาดเล็กขึ้นที่พระตำหนักสวนกุหลาบทางด้านตะวันออก
เฉียงใต้ ของพระบรมมหาราชวัง เรียกว่า "โรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก"

หรือ "โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ" เมื่อแรกตั้งมีนักเรียนประมาณ ๑๐ คน ล้วนแต่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งสิ้น มีความมุ่งหมายให้ฝึกหัดวิชาทหาร ต่อมา มีพระราชดำริให้โรงเรียนแห่งนี้เป็นประโยชน์สำหรับข้าราชการบ้านเมืองทั่ว ๆ ไป จึงโปรดให้ขยายโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบให้กว้างขวางออกไป และเปลี่ยน เป็นโรงเรียนพลเรือน เปลี่ยนฐานะนักเรียนทหารมาเรียนวิชาสำหรับข้าราชการ พลเรือนเพื่อเตรียมนักเรียนให้เข้ารับราชการตามความต้องการของบ้านเมือง เวลานั้น

เป็นที่น่าสังเกตว่า ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๒๕

(ค.ศ. ๑๘๖๒ - ๑๘๘๒) ก่อนตั้งกรมศึกษาธิการ คือ ปลายรัชสมัยพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว โรงเรียนหลวงที่ตั้งขึ้นนั้นมีความมุ่งหมายเพื่อการศึกษาของบุตรหลาน เจ้านายและผู้มีตระกูลสูงเท่านั้น หลักสูตรมักมุ่งในวิชาหนังสือเพื่อเตรียม คนเข้ารับราชการ ส่วนการเรียนในแนวอาชีพศึกษาสำหรับสามัญชนทั่ว ๆ ไป นั้นมีสอนแต่ในโรงเรียนของพวกมิชชันนารีเท่านั้น

ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริจัดตั้งโรงเรียนสำหรับสามัญชนทั่วไปทั้งในกรุงและหัวเมือง พระองค์ทรงมอบงานนี้ให้พระองค์เจ้าดิศวรกุมารครั้งดำรงตำแหน่งผู้บังคับการ ทหารมหาดเล็กเป็นผู้ดำเนินการ โรงเรียนหลวงสำหรับสามัญชนแห่งแรกได้แก่ "โรงเรียนวัดมเหยงคณ์" สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้กล่าวถึง การจัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎร และเหตุผลที่ยังใช้ "วัด" เป็นสถานที่ ขยายการศึกษาแก่ทวยราษฎรว่า :-

"โรงเรียนหลวงที่จะตั้งขึ้นสำหรับให้ราษฎรเล่าเรียนนั้น ถ้าจะไปตั้งที่อื่นนอกจากในวัดก็เห็นว่าจะมีความขัดข้อง เพราะจะไปเป็นปรปักษ์กับประเพณีเดิม ซึ่งฝากเด็กไปเล่าเรียนตามวัด ถ้าผูกครองเด็กยังเสื่อมใส่ประเพณีเดิมอยู่ตราบใด ก็คงจะไม่ออกหนุนโรงเรียนหลวงตามนั้น แต่ถ้านิยมโรงเรียนหลวง ๆ ก็จะเป็นเหตุให้เสื่อมเสียประโยชน์ที่พระสงฆ์และพระอารามเคยได้อยู่แต่ก่อน อีกประการหนึ่งการที่จะตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นนั้น จะต้องจ่ายเงินเดือนและค่าใช้สอยของหลวงเป็นเงินมากอยู่ ถ้าต้องจ่ายถึงค่าซื้อที่และก่อสร้างโรงเรียนด้วยก็จะเปลืองนัก ไหนจะตั้งโรงเรียนได้แพร่หลาย ถ้าหากว่าตั้งโรงเรียนในที่วัดจะได้อาศัยทั้งที่ดินและศาลาซึ่งมีอยู่แล้วทั้งภูมิที่ก็เหมาะ ด้วยวัดมีอยู่ในที่ประชุมชนทั่วทุกหนทุกแห่ง เป็นการสะดวกก็ด้วยประการทั้งปวงดังนี้ จึงได้คิดจัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎร เช่นตามวัด"

พอตั้งโรงเรียนหลวงแห่งแรกที่วัดมหรณพารามไม่นานก็เกิดอุปสรรคด้วยราษฎรพากันเข้าใจผิดว่า รัฐบาลตั้งโรงเรียนเพื่อจะเกณฑ์เด็กไปเป็นทหาร จึงแกตองไปรื้อใหม่หมายประกาศชี้แจงความมุ่งหมายของการศึกษา ชักชวนให้ราษฎรนิยมการ เรียนหนังสือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ดังที่ได้คัดมาบางตอนข้างล่างนี้ :-

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ; ประวัติสังเขปแห่งการศึกษา
ของประเทศไทย..... (โรงพิมพ์พระจันทร์: ๒๔๔๐), หน้า ๑๕.

“ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า การวิชาหนังสือเป็นคันทงของวิชาความรู้ทั้งปวง สมควรที่จะทำนุบำรุงให้ เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นไป เพราะคนในพื้นที่บ้านเมืองสยามเรา นี้ ที่จนโตใหญ่ไม่ อยู่นิ่งสือไทยก็มีโดยมาก ที่รู้พออ่านไคเขียนไคแต่ไม่ถุกถวนนั้นก็มิไคโดยมาก เพราะโรงเรียนที่สอนวิชาตามแบบหลวงมีน้อยไม่พอกับผู้ที่จะเลาเรียน มี พระราชประสงค์จะให้พระราชวงศานุวงศแลบุตรหลานข้าราชการและราษฎร ทั้งปวงไคเลาเรียนศึกษาหนังสือไทยให้โดยละเอียดตามแบบที่ถุกถอง จึง ทรงเสียดสละพระราชทรัพย์ออกตั้งโรงเรียนและจ้างครูสอนบำรุงการเลาเรียน สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก โรงเรียนซึ่งไคไปรคเกล้า ๆ ให้ตั้งขึ้นแล้วตาม พระอารามหลวงเป็นหลายแห่ง แลยังทรงพระราชดำริจะให้ตั้งโรงเรียนให้มี สำหรับพระอารามหลวงทุกพระอาราม เพื่อจะให้บุตรหลานของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ไคเลาเรียนโดยสะดวก ไม่ตองเสียดเงินทองอะไรเลย.....พระราชดำริ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งไปรคเกล้า ๆ ให้จัดการโรงเรียนทั้งปวงนี้ ก็ทรงพระมหากรุณาแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน และมีพระประสงค์จะให้วิชาหนังสือไทย รุ่งเรืองแพร่หลายเป็นคุณแก่ราชการแลเป็นความเจริญแก่บ้านเมืองยิ่งขึ้นไป....

.....บัดนี้ทรงทราบไคฝ่าธุลี พระบาทว่า ราษฎรตื่นเลาเลาอีกกันว่า ซึ่งไปรคเกล้า ๆ ให้ตั้งโรงเรียนนั้น พระราชประสงค์จะเก็บเด็กนักเรียนเป็นทหาร.....ที่พูดเลาเลา ออย่างนี้เป็นการไม่จริง ห้ามอย่าให้พูดพลอยตื่นเตนเชื่อฟังคำเลาเลอนั้นเป็น อันขาด.....ถ้าใครมีบุตรหลานอยากไคเลาเรียน ให้มีวิชาความรู้สำหรับตัว ก็ส่งเขาเลาเรียนในโรงเรียนที่ใกล้เคียงเขตบ้าน ที่อยู่นั้น ๆ เด็ก อย่าคิดหวาดหวั่นครันครามกลัวขอที่บุตรหลานจะตองคิดเป็น ทหารนั้นเลย”

หลังจากออกประกาศฉบับนี้ รัฐบาลไทยก็ได้เร่งจัดตั้งโรงเรียน
หลวงขึ้นตามวัดต่าง ๆ ทั้งในกรุงและหัวเมือง ในสมัยการปรับปรุงการศึกษา
"วัด" กับ "รัฐ" รวมมือจัดการศึกษาแพทยราษฎร และปรากฏเป็นข้อบังคับ
ในมาตรา ๑๓ ข้อ ๒ ของพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑
(พ.ศ. ๒๔๔๕) บังคับให้วัดจัดการศึกษาหนังสือไทยอีกด้วย สมเด็จพระมหา
สมณเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวโรรส ทรงรับหน้าที่อำนวยการจัดการศึกษาฝ่าย
โรงเรียนวัด ทั้งในกรุงและหัวเมือง ทรงจัดพระสงฆ์จากกรุงออกไปอยู่ตามวัด
ในหัวเมืองบ้าง วัดจัดเองบ้าง เมื่อตั้งโรงเรียนแล้วก็ส่งเด็กสอบไล่ในสนาม
ของมหามกุฏราชวิทยาลัยบ้าง ตั้งสนามในหัวเมืองมณฑลบาง มีเจ้าคณะมณฑล
คอยตรวจตราจัดการศึกษา การพระศาสนาและการปกครอง โครงการ
จัดตั้งโรงเรียนหลวงในวัดเพื่อขยายการศึกษาแก่สามัญชนทั่วราชอาณาจักร นับว่า
เป็นโครงการที่ได้ผลเร็ว เพราะประชาชนส่วนมากยังต้องการโรงเรียนวัดมากกว่า
โรงเรียนของพวกมิชชันนารีด้วย เหตุผลทางศาสนาคือเป็นข้อใหญ่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า
ถึงเวลาอันสมควรที่จะแยกการจัดโรงเรียนออกจากกรมมหาดเล็ก จัดเป็น
กรมหนึ่งในราชการพลเรือนต่างหาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมศึกษาธิการ
โรงเรียนทั้งปวง ซึ่งขึ้นอยู่กับกรมมหาดเล็ก ได้โอนมาขึ้นที่กรมศึกษาธิการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พระยาพิบูลย์ศึกษาพรรค, โรงเรียนวัด (ร.พ.ท่าพระจันทร์: ๒๔๗๒).

ซึ่งมีหน้าที่จัดโรงเรียนสำหรับราษฎรทั่ว ๆ ไป ในระยะนี้รัฐได้เริ่มขยายการศึกษาแก่ทวยราษฎรอย่างแท้จริง มีการตั้งโรงเรียนหลวงตามหัวเมือง เช่น ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อ่างทอง ลพบุรี นครปฐม ราชบุรี และสมุทรปราการ เป็นต้น

รวมโรงเรียนในกรุงและหัวเมืองที่อยู่ในสังกัดกรมศึกษาธิการ เวลานั้นมีจำนวนรวมทั้งสิ้น ๓๔ แห่ง โรงเรียนหลวงใหญ่ในกรุงเทพฯ ที่สังกัดกรมศึกษาธิการมี ๕ แห่ง คือ

๑. โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ
๒. โรงเรียนมหาธาตุวิทยาลัย ตั้งขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐
๓. โรงเรียนสราญรมย์ คือ "โรงเรียนหนังสือไทยเดิมของพระยาศรีสุนทรโวหาร"
๔. โรงเรียนสุนันทาลัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในการพระราชกุศลอุทิศถวายแด่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ แล้วให้ย้ายโรงเรียนนั้นมาอยู่ที่สวน ซึ่งสอนภาษาอังกฤษมาตั้งที่โรงเรียนนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔
๕. โรงเรียนแผนที่ ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้ย้ายไปสังกัดกระทรวงเกษตรธิการ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ประกาศตั้งกรมธรรมการซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับการศึกษา และพระศาสนาโดยเฉพาะ ระยะนี้รัฐได้วางรูปการศึกษาให้เป็นหลักฐานและขยายการศึกษาแก่ทวยราษฎร จะเห็นได้จากโครงการศึกษา พ.ศ. ๒๔๔๑ ซึ่งพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เป็นผู้รับสนอง

พระบรมราชโองการสืบสวนเรื่องการศึกษาและเสนอรายงานความเห็นมายัง
 กระทรวงธรรมการ นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ในโครงการศึกษา พ.ศ. ๒๔๕๑
 ภาคหนึ่ง หมวด ๑๐ ซึ่งว่าด้วยการศึกษาสำหรับเด็กหญิง ภาค ๒ ซึ่งว่าด้วย
 การศึกษาในหัวเมือง แสดงให้เห็นชัดว่ารัฐจัดการศึกษาสำหรับสามัญชนให้ทั่วถึงกัน
 ปากฎว่าตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๑ - ๒๔๕๖ จำนวนโรงเรียนที่จัดตามแผนการศึกษา
 ได้ทวีขึ้นเป็นลำดับ และเมื่อมีพระบรมราชโองการประกาศเลิกทาสทั่ว
 ราชาอาณาจักร พ.ศ. ๒๔๕๘ (ค.ศ. ๑๙๑๕) ทำให้การขยายการศึกษาแก่
 ทวยราษฎร์ของรัฐบาลมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น

อนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๖๔ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงประกาศพระราชบัญญัติประถมศึกษา ซึ่งเป็น พ.ร.บ. การศึกษา
 ภาคบังคับแก่ทวยราษฎร์ฉบับแรก ยังผลให้การศึกษายาวไปถึงสามัญชนได้
 ทั่วถึงอย่างแท้จริง

การเริ่มต้นให้การศึกษาแก่สตรี

แต่โบราณมาถือกันว่า การศึกษาอบรมเด็กหญิง ไม่มีที่ไหนจะดี
 เสมอเหมือนพระบรมมหาราชวัง ขนบธรรมเนียมฝ่ายในพระบรมมหาราชวัง
 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีได้คิดตั้งขึ้นใหม่ หากนาระเบียบแบบแผนตั้งแต่ครั้ง
 กรุงศรีอยุธยามาใช้เป็นแบบอย่าง ข้อนี้มีจุดหมายเหตุปรากฏอยู่หลายฉบับที่
 กล่าวไว้ในสมัยกรุงธนบุรี และในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์โปรดให้ข้าราชการครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งยังมี
 ตัวเหลือออกมาประชุมกันเป็นท่านองอย่างกรรมการบอกขนบธรรมเนียมเก่า
 เอามาฟื้นฟูตั้งเป็นแบบแผน สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าจอมมารคัทม์,
กับสุภานิตทุกคตะสอนบุตรี (ร.พ.ทาพระจันทร์: ๒๔๘๑), หน้า ๑๓.

ไว้ว่า "เมื่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ยังมีนารีสูงศักดิ์อยู่หลายคนที่สำคัญ คือ เจ้าฟ้าพิณทศิ์พระราชธิดาพระเจ้าบรมโกษรู่ เป็นคน ฝันบอกแบบแผน ขนบธรรมเนียม ฝ่ายในพระบรมมหาราชวังที่ไรเป็นตำราดีขึ้นมาหากจะมีแก้ไขบ้าง ในรัชกาลภายหลัง ก็เป็นแต่รายการ ส่วนรูปโครงการยังคงอยู่อย่างเดิม"

สถานศึกษาแต่เดิมของสตรีนั้น คือ ในพระบรมมหาราชวัง การศึกษาของสตรีในพระบรมมหาราชวังแตกต่างกันตามฐานะและโอกาส ถ้า ผู้ปกครองปรารถนาให้ลูกหลานหญิงเล่า เรียนศึกษาในพระบรมมหาราชวังจะต้อง หาสำนักหลักแหล่งฝากกับท่านผู้ใหญ่แห่งใดแห่งหนึ่ง ซึ่ง เป็นญาติหรือเคยนับถือ กันมาแต่ก่อนแล้วส่งธิดาเขาไปอยู่กับท่านผู้เป็น เจ้าสำนักนั้นตั้งแต้อย่างเป็นเด็ก เจ้าสำนักบางแห่งฝึกสอนให้เองบาง บางแห่งส่งไปฝากแก่ท่านผู้อื่นซึ่งชำนาญ การฝึกสอนบ้าง สำหรับวิชาที่จะฝึกสอนเด็กผู้หญิงนั้น เมื่อแรกเขาไปอยู่ในวัง จะต้องฝึกหัดมารยาทเป็นเบื้องต้น เช่น ฝึกกริยาวาจาให้รู้จัก สัมมาการวะก่อนแล้วให้เรียนหนังสือ และการเรียนอย่างที่ได้จะทำได้ เมื่อ รู้ค้แล้วจึงให้เรียนชั้นสูงกว่านั้นต่อไป คือฝึกสอนการต่าง ๆ อย่างขั้นต้น แต่เป็นขั้นสูงขึ้นไป ดังเช่นการฝึกสอนกริยามารยาทและการสมาคมโดยให้ ใ้ปฏิบัติจริง เช่น เวลาท่านผู้สอนไปยังที่สมาคมมักให้ลูกศิษย์ถือหีบหมาก ตามหลังไปคอย เพื่อจะให้เห็นกริยามารยาท และลักษณะการสมาคมของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ในกิจการต่าง ๆ วิชาที่เรียน เป็นวิชาที่เห็นว่า กุลสตรี

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ เรื่องเกี่ยวกับ หน้า ๑๗.

^๒ เรื่องเกี่ยวกับ หน้า ๑๗ - ๑๘.

ทุกคนควรเรียนรู้ หรือเป็นหน้าที่ของสตรีที่ความต้องการของสังคมสมัยนั้น ได้แก่วิชาที่เขียนหนังสือและเรียนอักษรศาสตร์ เช่น แดง โคลง ฉันท กาพย์ กลอน การช่างก็เรียนถึงขั้นฝีมืออย่างปราณีต เช่น ร้อยดอกไม้สด และปักสิ่ง ซึ่งไม่มีที่ไหนอื่นจะทำได้งามเหมือนในวัง การพยาบาลไข้เจ็บ ก็ฝึกหัดในชั้นนี้ ถ้าเป็นผู้มีอุปนิสัยชอบเรียนเลข หรือความรู้เรื่องพงศาวดาร ก็เริ่มเรียนในตอนนี้

ส่วนหน้าที่การงานของสตรีที่ได้รับหรือที่เรียกว่า เข้ารับราชการ ฝ่ายในนั้น มักเป็นพนักงานในการงานต่าง ๆ เช่น เป็นพนักงานภูษา พนักงานพระศรี หรืออาจจะเข้ารับตำแหน่งเป็นนางอยู่ในในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงไชยสอย เช่น เชิญเครื่องราชูปโภคตามเสด็จ หรือมดักเวรกันประจำ อยู่บนพระราชมณเฑียรคอยรับสั่งเป็นต้น บางคนก็ฝึกหัดเล่นมโหรี หรือหัดเล่นรำ เป็น ระบำ และละคร ซึ่งเรียกกันว่า "ละคร (ฝ่าย) ใน" ตัวอย่าง ดังกล่าวนี้เป็นประเภทงานราชการของสตรีซึ่งเป็นระเบียบประเพณีมาแต่ครั้ง กรุงศรีอยุธยา ดังนั้นสถานที่เล่าเรียนของกุลสตรีได้แก่พระบรมมหาราชวัง ทั้งนี้แล้วแต่ผู้ปกครองผู้ใดปรารถนาจะให้ธิดาของตนได้รับการอบรมและศึกษา อย่างชาววังหรือไม่อย่างไร สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงอธิบาย ว่า "พระบรมมหาราชวัง" เป็นแหล่งเรียนวิชาสำหรับกุลสตรี เปรียบเสมือน วิทยาลัยอันผู้มีบรรดาศักดิ์ ขอบส่งธิดาเข้าไปฝากให้ศึกษาในสำนักเจ้านาย และผู้คนที่สามารถฝึกสอน คนทั้งหลายจึงชอบชมผู้หญิงชาววังมาแต่โบราณ เพราะการที่ได้ศึกษานั้น

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ.....

ข้อที่น่าสังเกตุก็คือ การศึกษาของสตรีแต่โบราณนั้น เจ้านาย หรือสตรีชั้นสูงเท่านั้นที่มีโอกาสเล่าเรียนเต็มที่ สตรีธรรมดาสามัญมีโอกาส น้อยกว่า บาทหลวง ปัดเลอกิวซ์ พระราชาคณะแห่งมัลลอสโคกลาวถึงสภาพ การศึกษาของสตรีไทยทั่ว ๆ ไป ในหนังสือ "ราชอาณาจักรไทย" ซึ่งพิมพ์ ออกจำหน่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ ว่า การศึกษาของเด็กหญิง มีการสอนให้ ทำครัว ทำน้ำพริก ทำขนม มวนบุหรี่ และจับพลู เซอร์ จอน เบาริง ผู้สำเร็จราชการของกง โคว์วิจารณ์ว่า "การศึกษาของสตรีไทยเป็นไป อย่างเชื่องช้า มีหลายคนที่ไม่เก่งทางดนตรี แต่กิจธุระสำคัญของสตรีได้แก่ คุดูแลกิจการภายในบ้าน" ลักษณะการศึกษาของสตรีไทยอยู่ในวงจำกัด ทั้งเนื้อหาวิชา และสถานที่เล่าเรียน มีสตรีหนึ่งคนชื่อหนึ่ง คือนางสาว เอ็ม แอล คอร์ท (M.L. Cort) โคว์ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับสตรีไทยว่า :-

"สตรีไทยมีเสรีภาพมากกว่าสตรีในประเทศแถบตะวันออก เกือบทั้งหมด แต่ถึงกระนั้นก็ยังถูกกีดกันและได้รับการพิจารณาให้ต่ำกว่า ชายมาก เป็นความจริงที่สำคัญว่า แม่เด็กชายจะได้รับการศึกษาในวัยก่อน เป็นเวลานับได้ศตวรรษ แต่ก็ยังไม่เคยปรากฏว่าได้มีโรงเรียนสำหรับเด็กหญิง

ศูนย์วิทยุวิทยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Sir John Bowring, The King and people of Siam (London : John W. Parker and Son, West Strand, 1857), หน้า ๑๑๕ - ๕
"The Education of Siamese women is little advanced. Many of them are good musician but their principal business is to attend to domestic affairs."

ในพื้นที่นั้นมาก่อนเลย แต่อย่างไรก็ตาม มีสตรีเป็นจำนวนมากที่เคียดที่ต้อง อาศัยเรือน อาน เขียน ภายในครอบครัวของตนเท่านั้น" สตรีไทยได้ รับการศึกษาตามแบบเดิมนี้เรื่อยมาจนกระทั่งพวกมิชชันนารีสตรี ได้เข้ามา มี บทบาทจัดการศึกษาเพื่อสตรีทั่วไป

การที่พวกมิชชันนารีบอกคมคติว่า คริสต์ เคียนทั้งหลายยอมมีจุด มงหมายที่แน่นอนร่วมกัน ความร่วมมือนี้เป็นสิ่งจำเป็น..... เป็นสาระ ซึ่งจะละเว้นปฏิบัติเสียมิได้ คริสต์ เคียนควรทำงานด้วยกันในทางที่จะนำความ รุ่งโรจน์ในนามของพระเจ้า เพื่อจะได้รับคามนิยชมชื่น และความรักจากคนไทย ที่มีต่อองค์พระคริสต์ ทำให้ความพยายามริเริ่มก่อตั้งโรงเรียนสำหรับเด็กหญิง ประสบผลสำเร็จที่ละเล็กละน้อย เหตุที่พวกมิชชันนารีมีความคิดที่จะทำงาน เพื่อ การศึกษาของสตรีไทยนั้นก็ด้วยความศรัทธาตั้งกล่าว และเพื่อเป็นหนทางหนึ่ง ที่สามารถยกฐานะทางสังคมของสตรีไทยทั่ว ๆ ไปได้ โอกาสแรกของมิชชันนารี สตรีไปร เทสตันท์ที่จะไ้ลงมือทำงานด้านการศึกษาเพื่อสตรีไทยได้มาถึง เมื่อ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรง สนับสนุนให้สตรีในวังได้เล่าเรียน ภาษาอังกฤษในพระบรมมหาราชวัง ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๔ (ค.ศ. ๑๘๕๑) นับเป็นการไหว้ทางการศึกษาของสตรีเป็นครั้งแรก โดยเริ่มต้นภายใน บริเวณพระบรมมหาราชวังก่อน ต่อจากนั้นมิชชันนารีสตรีก็ไ้รวมกันดำเนิน งานการศึกษาเพื่อสตรีสามัญชน

M.L. Cort, Siam (New York : Anson D.F. Randolph, 1836). "Women enjoy greater liberty than in almost any other Oriental Land. Still, they are downtrodden and considered infinitely inferior to men. It is a significant fact that although boys have been educated for past centuries in the Buddhist monasteries. There are not and have never been, so far as I can learn, any native schools for girls. Quite a number, however, learn to read and write in their own families."

กำเนิดการศึกษาของสตรีแบบตะวันตก

มิชชันนารีสตรีโปรเตสแตนต์ก็มีบทบาทริเริ่มที่ทำให้สตรีสามัญมีโอกาสเล่าเรียนในวิชาสามัญและวิชาชีพทัดเทียมกับเด็กชาย กลุ่มมิชชันนารีสตรีตั้งความมุ่งหมายไว้ว่า อิทธิพลของคริสตศาสนาที่เข้ามาทางการศึกษาจะสามารถยกระดับฐานะความเป็นอยู่ของสตรีไทย และเชื่อว่าการเผยแพร่ศาสนาและอิทธิพลตะวันตกจะไม่สำเร็จผลสมบูรณ์ ถ้าขาดสถานศึกษาสำหรับเด็กหญิง

ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๔๑๔ (ค.ศ. ๑๘๗๑) คือ ๒ ปี ต่อมาหลังจากที่นาง เอสจี แมคคาร์แลนด์ ตั้งโรงเรียนการช่างสตรีที่เพชรบุรีแล้ว ทางกรุงเทพฯ มิชชันนารีสตรีอเมริกัน ชื่อ นางคาร์ริงตัน (Mrs. Carrington) ได้นำความคิดและนำตัวอย่างโรงเรียนที่เพชรบุรีมาใช้ในกรุงเทพฯ ครั้งแรกนางได้รวบรวมเด็กโคหหลายคนแล้วตั้งเป็นโรงเรียนวิชาช่างสำหรับเด็กหญิง

ระยะแรกนางคาร์ริงตันได้รับเงินอุดหนุนจากสมาคมศาสนาที่อเมริกันเดือนละ ๑๒ ดอลลาร์ สำหรับเป็นทุนดำเนินกิจการ มีแนวการสอนทำนอง "โรงเรียนสอนเด็กเล็ก" (Infant School) แต่มิได้มีลักษณะดังเช่นโรงเรียนอนุบาลเช่นปัจจุบัน หลักสูตรที่ใช้สอนมีสาระหนักไปในด้านวิชาช่าง (Industrial features) มากกว่า สอน อ่าน คัด เขียน (Three R's)^๒ ในวันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๔ (ค.ศ. ๑๘๗๕)

๑ American Missionaries, Siam and Laos, as seen by our American Missionaries....., หน้า ๒๑๔.

๒ McFarland, Historical Sketch of Protestant Mission in Siam 1828 - 1928....., หน้า ๘๖๐.

นางแฮเรียต เอ็ม เฮาส์ ได้รวบรวมเด็กหญิงไครว ๑๐ - ๑๕ คน เปิด
เป็นโรงเรียนในบริเวณวังหลัง เรียกชื่อว่าโรงเรียนสตรีแฮเรียต เอ็ม เฮาส์
(Harriet M. House School for Girls) แต่ในเมืองไทยรู้จัก
กันในนาม โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ มีนักเรียนรวม ๒๐ คน
นางเฮาส์สุขภาพทรุดโทรมต้องกลับสหรัฐอเมริกา ซากลับนายแพทย์เฮาส์ผู้สามี
ได้นำเด็กชายไทย ๒ คน ไปศึกษาที่สหรัฐอเมริกาได้แก่ เด็กชาย บุญอิต และ
นายگان ทั้งสองเมื่อกลับมาเป็นหนุ่มมีชื่อเสียงทั้งคู่ ใน พ.ศ. ๒๔๒๐
นางสาว เจนนี่ คอรัสน์ (Jennie Korsen) ทำหน้าที่ครูใหญ่ใน พ.ศ. ๒๔๒๑
(ค.ศ. ๑๘๗๘) นางสาวเบลล์โคลเวลด์ (Miss Belle Coldwell)
ดำเนินการต่อ ตอนนั้นมีนักเรียนเพียง ๒๕ คน ในระยะ ๑๐ ปีต่อมา
โรงเรียนวังหลังเปลี่ยนครูใหญ่อยู่เสมอ มีนางทวนมารดาของนายบุญอิตเป็น
ผู้ช่วยดูแลกิจการของโรงเรียน ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๙ (ค.ศ. ๑๘๘๖)
เป็นคนไป โรงเรียนวังหลังมีชื่อเสียงแพร่หลายยิ่งขึ้น นางสาวเอ็ดนา เอส
โคลด์ (Miss Edna S. Cole) ผู้ซึ่งเข้ามาถึงกรุงเทพฯ เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๒๑ และได้เคยผ่านการสอนที่โรงเรียนที่พระราชวังนั้นทอดยาน
เพชรบุรี และเชียงใหม่มาแล้ว ได้เข้ามาดำเนินการในโรงเรียนแห่งนี้
นางสาว โคลด์ ได้วางแผนการศึกษาสตรีให้ได้รับการศึกษาสูงที่สุดใน
ประเทศไทย ดังนั้นเด็กหญิงที่เข้าเรียนในโรงเรียนแห่งนี้ จะได้เล่าเรียน

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อ่าน เขียน พูด ภาษาอังกฤษบ้างเล็กน้อย และเมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่ก็จะได้เป็นผู้มีชื่อเสียงในหมู่มนุษย์ กล่าวได้ว่าโรงเรียนกุลสตรีวังหลังนี้เป็นสถานที่ที่คล่อง การศึกษาแบบตะวันตกในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงใต้ มีรชนนารีสตรี เทากับทำหน้าที่ ช่วยทางทางการศึกษาของสตรีไทยให้ก้าวหน้าแพร่หลาย นางสาวเอ็ดนา เอส โคด ทำหน้าที่ครูใหญ่ในโรงเรียนแห่งนี้ถึง ๓๒ ปี เธอได้ซื้อที่ดินใหม่แล้วได้ ย้ายไปอยู่ ณ แห่งนั้นตั้งเป็นโรงเรียนประจำ ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ (ค.ศ. ๑๙๒๕) เปลี่ยนชื่อโรงเรียนใหม่ว่า "โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย" เมื่อคณะมิชชันนารีสตรี โปรเตสแตนต์เปิดโรงเรียนกุลสตรีวังหลังได้ประมาณ ๖ ปี รัฐบาลไทยเริ่มเห็น ความสำคัญของการศึกษาของสตรีขึ้นแล้ว เห็นได้ใน พ.ศ. ๒๔๓๓ พระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียน ขึ้นที่ปากคลองตลาดเพื่อ เป็นอนุสรณ์แด่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระราชทานนามว่า "โรงเรียนสุนันทาลัย" นับเป็นโรงเรียนประจำสำหรับ สตรีแห่งแรกที่รัฐจัดตั้งขึ้นแต่ไม่นานก็เลิกกันไป ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นอีกแห่งหนึ่ง พระราชทานนามว่า โรงเรียนเสาวภา เป็นโรงเรียนไปมา ใน พ.ศ. ๒๔๔๔ ตั้งโรงเรียนสตรีที่เป็นของรัฐบาลอีกแห่งหนึ่ง ชื่อ "โรงเรียนบำรุงสตรีวิชา"

ศูนย์วิทยุทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๑ McFarland, Historical Sketch of Protestant Missions in Siam....., หน้า ๖๘.

๒ Bertha Blount, McFarland of Siam....., หน้า ๕๘.

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๖ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถได้โปรดให้ตั้ง
โรงเรียนขึ้นอีกแห่งหนึ่งพระราชทานนามว่า "โรงเรียนราชินี" ส่วนโรงเรียน
เสาวภานั้นยุบมารวมกับโรงเรียนบำรุงสตรีวิชา ซึ่งภายหลังได้เปลี่ยนชื่อ
โรงเรียนบำรุงสตรีวิชาเป็น "โรงเรียนเสาวภา"

การศึกษาสตรีในส่วนภูมิภาค

มิชชันนารีสตรีไม่เคยละเลยที่จะพยายามจัดการศึกษาสำหรับสตรี
สามัญชนในท้องถิ่นที่ตนไปเผยแพรศาสนา จากคำบอกเล่าของศาสนาจารย์
แมคจิตวารีย์ ผู้นำคริสต์ศาสนิกายโปรเตสแตนต์ไปเผยแพรยังจังหวัดเชียงใหม่
เป็นคนแรก แมคจิตวารีย์พบว่าสภาพการศึกษาของสตรีที่เชียงใหม่ ยังด้อยหลัง
อยู่อีกมาก แมคจิตวารีย์กล่าวว่ามีสตรีเพียง ๒ คนเท่านั้น ในเมืองเชียงใหม่ที่
อ่านหนังสือได้ นางแมคจิตวารีย์ผู้เป็นภรรยาได้รวมเด็กหญิงเข้า ๒ - ๓ คน จัด
ตั้งเป็นโรงเรียนสำหรับเด็กหญิง โรงเรียนแห่งนี้นับเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษา
สำหรับเด็กหญิงทางภาคเหนือ หลักสูตรที่ใช้สอนส่วนใหญ่เป็นวิชาสำหรับเด็กหญิง
โดยเฉพาะ เช่น วิชาเย็บปักเสื่อผ้า วิชาถักไหมพรม และวิชาคหกรรมศาสตร์
เนื่องจากนายและนางแมคจิตวารีย์รู้ภาษาไทยดี จึงใช้ภาษาไทยในการสอน มี
มิชชันนารีสตรี เช่น นางสาวแมรี แคมเปิล (Mary Campbell) นางสาวเอคณา
เอส โคด ได้เข้ามาช่วยสอน ณ โรงเรียนแห่งนี้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๒
(ค.ศ. ๑๘๗๙) ทั้งสองได้ทำการสอนอยู่พักหนึ่ง ก่อนที่จะมาสอนในโรงเรียน

ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๕ - ๒๕๐๗

(กระทรวงศึกษาธิการ : ๒๕๐๗) , หน้า ๑๐๐ - ๑๐๑ .

วังหลังที่กรุงเทพฯ ผลที่คณะมิชชันนารีสตรีอเมริกันไปรเทศสันตโครวมเมื่อ
รวมใจกันดำเนินการ ๖ โรงเรียนแห่งนี้ ได้กลายเป็นงานชิ้นสำคัญ กล่าวคือ
โรงเรียนเล็ก ๆ ได้เป็นจุดกำเนิดของโรงเรียนสตรีมีชื่อแห่งหนึ่งทางส่วน
ภูมิภาคเดิมได้ชื่อว่า "โรงเรียนพระราชายา" ต่อมาเปลี่ยนชื่อใหม่ว่า
"โรงเรียนคาราวินาลัย"

ความพยายามของกลุ่มสตรีมิชชันนารีอเมริกันทางการศึกษาสำหรับ
สตรี ประสบผลสำเร็จอย่างงดงาม เพราะมีส่วนช่วยยกระดับฐานะของสตรี
และขยายการศึกษาสำหรับสตรีไทยให้กว้างขวางยิ่งขึ้น เจ้านายในราชสำนัก
พระองค์แรกที่ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์โรงเรียนวังหลัง ได้แก่ พระองค์เจ้าชาย
วรวรธนากร (รัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒) เป็นพระองค์หนึ่งที่ทรงวางพระทัยในโรงเรียนแห่งนี้
พระริชาของพระองค์คือ พระองค์เจ้าหญิงพรหมพิมลก็ได้เข้าเรียนในโรงเรียน
นี้ด้วย สถานศึกษาสำหรับสตรีได้ออกจาก "วัง" เป็น "โรงเรียน" อย่างสมบูรณ์
สมบูรณ์แบบแต่บัดนั้น โรงเรียนของมิชชันนารีได้กลายเป็นสถาบันที่รับผิดชอบต่อ
การศึกษาของสตรีร่วมกับรัฐบาลในเวลาต่อมา ตัวอย่างเช่น ใน พ.ศ. ๒๔๓๘
(ค.ศ. ๑๘๙๕) ทางโรงเรียนได้ออกประกาศนียบัตรสำหรับนักเรียนที่สำเร็จ
การศึกษานับเป็นอีกก้าวหนึ่งของการศึกษาของสตรีไทย เมื่อรัฐบาลตั้งกรม
ศึกษาธิการ และมีการสอบไล่เด็กชาย ปรากฏว่าเด็กหญิงจากโรงเรียนนี้ก็
สามารถสอบได้เช่นเดียวกับเด็กชาย นับว่าโรงเรียนของมิชชันนารีสตรีอเมริกัน
เป็นสถาบันแห่งแรกที่ได้เปิดประตูเพื่อการแข่งขันเปรียบเทียบ วิพากษ์วิจารณ์
และเป็นเสมือนหนึ่งแหล่งแห่งความเจริญเติบโตและพลังแห่งการศึกษาของชาติ

นอกจากนี้คณะมิชชันนารีสตรีไค่งสตรีไทย คือ นางสาวอรุณ ไปเรียนที่สหรัฐอเมริกา เมื่อกลับมาก็ได้เปิดโรงเรียนอนุบาลขึ้นในบริเวณโรงเรียนวังหลังนั่นเอง

กล่าวได้ว่าโรงเรียนสตรีวังหลังมีความหมายต่อการศึกษาของสตรีไทยมาก กิจกรรมภายในโรงเรียนเป็นตัวอย่างสร้างโครงการการศึกษาของสตรีในอนาคต และเป็นข้อคิดในการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครู เพราะภายหลังจากตั้งโรงเรียนวังหลังแล้ว ๒๕ ปี บรรดาครูสตรีของโรงเรียนรัฐบาลทั้งหมดในกรุงเทพฯ เป็นนักเรียนที่สำเร็จจากโรงเรียนแห่งนี้ คุณค่าของงานของมิชชันนารีจึงอยู่ที่ให้ความคิดในการจัดการศึกษาในแบบต่าง ๆ เช่น การจัดโรงเรียนอนุบาล, โรงเรียนชั้นประถมศึกษา การฝึกหัดครู ดังนั้นศูนย์กลางการศึกษาสตรีแบบตะวันตก และศูนย์รวมความคิดเห็นสมัยใหม่สำหรับสตรีไค่มิแห่งกำเนิดจากโรงเรียนวังหลังนี้เอง ชาวต่างประเทศได้วิจารณ์ว่าสิ่งซึ่งมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ได้รับความสำเร็จมากที่สุดได้แก่การจัดตั้งโรงเรียนสำหรับสตรี ผลงานของคณะมิชชันนารีสตรีไค่มิสนับสนุนให้เห็นในการเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาของสตรี และเป็นเครื่องหมายแห่งการเริ่มต้นศักราชใหม่

^๑
Ernest Young, The Kingdom of the Yellow Robe
(Westminster : 1898), หน้า ๒๓.

^๒
McFarland, Historical Sketch of Protestant Missions in Siam 1828 - 1928, หน้า ๗๖.

การเริ่มต้นการอาชีวศึกษา

แต่เดิมมากการศึกษาวิชาชีพนั้นใช้วิธีเรียนกันในครอบครัว ซึ่งตกทอดตามวงศ์สกุล ผู้คนที่ประสงค์จะเรียนก็มักจะเข้าไปฝึกฝนอยู่ในครอบครัวของผู้ชำนาญในอาชีพนั้น ๆ เช่น ผู้ที่จะรับราชการมักอาศัยผู้ใหญ่ในราชการให้ใช้สอน ถ้ามีฐานะที่จะเข้าถึงราชสำนักก็ถวายเป็นมหาดเล็กหลวง หรือมหาดเล็กเจ้านาย แล้วเรียนหรือฝึกหัดกิจการราชการต่าง ๆ ไปจนมีความสามารถพอ จึงเริ่มออกรับราชการแต่ชั้นต่ำ ๆ ไปก่อน ผู้ที่รักการช่างมีโอกาสเรียนวิชาชีพได้โดยสมัคร เขาทำงานในกรมช่างสิบหมู่ หรืออาศัยตามสำนักผู้เชี่ยวชาญทั้งหลาย คุ้มยังไม่มียังไม่มีโรงเรียน เมื่อมีขันทนารี เขามาเผยแผ่ศาสนาในเมืองไทยก็ได้ริเริ่มจัดงานอาชีวศึกษาสำหรับเด็กไทยชาย - หญิงขึ้น

การเรียนวิชาชีพสำหรับสตรี

ไม่ปรากฏเป็นหลักฐานแต่อย่างใดว่ามีโรงเรียนสอนวิชาชีพสำหรับสตรี จนกระทั่งมีขันทนารีสตรีได้เขามามีบทบาทในงานด้านนี้ เริ่มด้วย นางเอสจี แมคฟาร์แลนด์ ภรรยาของศาสนาจารย์ เอส จี แมคฟาร์แลนด์มีขันทนารีประจำที่เพชรบุรี เธอได้จัดตั้งโรงเรียนการช่างสตรีขึ้น โรงเรียนแห่งนี้สอนให้สตรีรู้จักประกอบอาชีพในงานด้านการเย็บปักถักร้อยและวิชาเกษตรศาสตร์ เมื่อนักเรียนทำงานเสร็จก็นำไปจำหน่ายได้เงินมาแล้วก็จ่ายให้แก่เด็กที่ทำ ในการดำเนินการครั้งแรก นางแมคฟาร์แลนด์ ต้องลงทุนจ้างเด็กคนละ ๑ เดือน ต่อวันหนึ่ง เพื่อจูงใจให้เด็กมาโรงเรียน คุณค่าที่ได้ออกโรงเรียนแห่งนี้ก็คือ วิชาเย็บปักถักร้อยเครื่องจักรมีกำเนิดขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศไทย พระอาจารย์วิทยาคม (Dr. G. B. McFarland) บุตรชายคนหนึ่งของนางแมคฟาร์แลนด์ได้กล่าวไว้ว่า

"มารดาของข้าพเจ้าได้ริเริ่มตั้งโรงเรียนอาชีวศึกษา (Industrial School) สำหรับสตรีและเด็กหญิงขึ้น ในเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๘๖๕ (พ.ศ. ๒๔๐๘) เป็นครั้งแรกในกรุงเทพฯ ที่สตรีและเด็กหญิงได้รับการสอนให้เย็บปักถักร้อย ในโรงเรียน สอนให้สตรีมีความคิดริเริ่มสามารถปฏิบัติกิจการใดด้วยตนเอง และนำไปเผยแพร่ต่อไปได้ " คณะเพรสไบทีเรียนที่อเมริกาได้มอบเงินทุน สนับสนุนการดำเนินงานกิจการของโรงเรียนแห่งนี้เป็นจำนวน \$ ๒,๐๐๐.๐๐ และจะมอบให้อีก ฉะนั้น นางแมคฟาร์แลนด์จึงสามารถขยายอาคารเรียนเพิ่มขึ้น มีโรงปฏิบัติงาน (workshop) ตามแบบโรงเรียนตะวันตก^๒ โรงเรียนแห่งนี้ นับเป็นโรงเรียนสำหรับสตรีแห่งแรกในประเทศไทย

การเรียนวิชาชีพสำหรับเด็กชาย

มิชชันนารีโปรเตสแตนต์มิได้ละทิ้งความพยายามที่จะจัดตั้ง โรงเรียนอาชีวศึกษาสำหรับเด็กชาย โรงเรียนในแนวอาชีวศึกษาสำหรับเด็กชาย แห่งแรกที่จังหวัดลำปาง มีความมุ่งหมายหนักไปในด้านเกษตรกรรม คณะมิชชันนารีได้รับอนุมัติจากสภาศาสนาที่นิวยอร์กให้จัดซื้อที่ดินสำหรับสร้าง โรงเรียนเกษตรกรรมจำนวน ๓๐ เอเคอร์ แต่เมื่อนำเครื่องจักรมาเป็น

McFarland, Reminiscences of Twelve Decades of

Service to Siam 1860 - 1936 (The Bangkok Times Press : 1936), หน้า ๓.

เครื่องมือสำหรับไถ หวาน มาใช้ ปรากฏว่าไม่ได้ผล เพราะเครื่องจักรที่นำมาจากต่างประเทศไม่เหมาะสมกับลักษณะที่ดิน ดังนั้นความพยายามที่จะตั้งโรงเรียนสอนวิชาชีพเกษตรกรรมจึงล้มเหลว ถึงแม้ว่าการปฏิบัติจะไม่เกิดผล แต่คนคาอยู่ก็ก้าว เสนอความคิดและความพยายามที่แรงกล้าให้คนไทยหันมาเอาใจใส่เรียนรู่วิชาชีพที่เหมาะสมกับสภาพท้องถิ่นของตน ต่อมาความคิดเรื่องมิชชันนารีได้ปรากฏในโครงการศึกษานับแรก พ.ศ. ๒๔๔๑ ซึ่งได้กำหนดแนวอาชีพศึกษาไว้ด้วยโดยระบุว่าเป็นการศึกษาพิเศษ คือวิชาเฉพาะ ซึ่งต้องเรียนให้เกิดความชำนาญ เช่น วิชาครู วิชาข้าราชการพลเรือน วิชารังวัด วิชาศิลปกรรม วิชาแพทย์ วิชาช่าง วิชาหัตถกรรม วิชาช่างกล วิชาค้าขาย วิชาเพาะปลูก ฯลฯ เป็นต้น

กล่าวได้ว่าบทบาทของมิชชันนารีทางการศึกษาได้มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงแนวทางการศึกษาของชาติ การเปลี่ยนแปลงที่ว่าเป็นไปทีละเล็กละน้อย เริ่มต้นแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา ในระหว่างรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ "โรงเรียน" ที่เป็นแบบแผนตามความหมายปัจจุบันยังไม่ปรากฏ ในหนังสือ Siam General and Medical Features ได้วิจารณ์การศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

"ถึงแม้เวลาจะยังไม่พร้อมที่จะจัดระบบการศึกษาของชาติได้ แต่สิ่งที่พระองค์ทรงยึดถือนั้นเป็นคุณธรรมที่สำคัญ และมีค่าในทางที่ใดแรงเราให้เจ้านายขุนนางเกิดความสนใจหันมาเล่าเรียนในศาสตร์ต่าง ๆ แบบตะวันตก ตลอดจนภาษาต่างประเทศ" พระราชอัธยาศัยโปรดการแสวงหาวิชาความรู้ ตลอดจนที่ดำรงพระชนม์ชีพอยู่นั้นเป็นสิ่งคลีใจให้พระราชโอรสของพระองค์ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงเข้าพระทัยที่ว่า การเรียนภาษาอังกฤษซึ่งเป็นทางนำไปสู่ความรู้อื่น ๆ เป็นสิ่งซึ่งชาติไม่ได้สำหรับการดำรงความเป็นเอกราชของชาติไทย จุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงทางการศึกษา มีมูลเค้าจากราโบายขององค์ประมุข และได้ขยายตัวกว้างขวางยิ่งขึ้น เมื่อมิชชันนารีได้ริเริ่มจัดตั้งโรงเรียนสำหรับสามัญชนทั้งหญิง ชาย และโรงเรียนวิชาชีพ ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มปรับปรุงการศึกษาครั้งใหญ่ มิชชันนารีก็ไ้ร่วมมือกับรัฐบาลและจัดการศึกษาอย่างเคียงบาเคียงไหล่กับรัฐบาลไทยเรื่อยมา ถ้าไรทางการศึกษาที่ประเทศไทยได้รับจากกิจกรรมของมิชชันนารี พอสรุปเป็นข้อได้ดังนี้

Executive Committee of the Eight Congress, Siam general and medical Features (The Bangkok Times Press : 1930), หน้า ๑๓๓-๑๓๖.
 "Although the time was not ripe for the organization of Education on a national scale but the personal precept set by the King was of great moral and propagandic value in so far as it aroused the interest of the princess and nobility in learning in general and in western science and foreign language."

๒

Bertha Blount, McFarland of Siam....., หน้า ๘๗.

๑. ประชาชนทั่ว ๆ ไปมีโอกาสได้ศึกษาวิชาความรู้ในโรงเรียนแบบตะวันตก นอกจากวิชาซึ่งเป็นสถานศึกษาเดิม

๒. โรงเรียนของมิชชันนารีเป็นตัวอย่างในการจัดตั้งโรงเรียนของรัฐบาลเมื่อคราวเริ่มต้นจัดการศึกษาแนวใหม่

๓. โรงเรียนของมิชชันนารีเป็นแหล่งช่วยเพาะครูไต่ทันกับความต้องการของรัฐบาล เมื่อเริ่มปรับปรุงการศึกษาครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ ๕

ความเจริญก้าวหน้าทางการศึกษา

สิ่งสำคัญที่มีส่วนนำความเจริญก้าวหน้าทางการศึกษา และช่วยให้การศึกษแพรหลายไต่แก่ การพิมพ์หนังสือ มิชชันนารีอเมริกันไต่เป็นผู้เริ่มพิมพ์หนังสือให้แพรหลายขึ้นเป็นครั้งแรก

ไต่ยังไม่ปรากฏว่าหนังสือต่าง ๆ ของไทยเรามีการตีพิมพ์. หนังสือที่ไต่ทางราชการไต่ใช้วิธีคัดลอกลายมือลงในกระดาษข่อยหรือใบลาน ซึ่งเป็นวิธีไต่ไต่มาช้านานแล้ว บรรดาพระราชาคณะผู้ใหญ่ไต่โบราณมาเป็นประเพณีไต่ว่า เมื่อพระเจ้าแผ่นดินไต่สั่งให้ประกาศกิจการอันไต่ เช่นทรงตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่เป็นต้น ไต่ปลกไต่ก็ไต่สั่งให้อาไต่เป็นพนักงานเรียบเรียงข้อความไต่จะประกาศลงเป็นหนังสือที่ไต่สำหรับไต่เขียนหนังสือประกาศนั้น สมไต่กรมพระยาไต่ทรงอธิบายว่า ไต่ร่างและสำเนาไต่เขียนในสมุดคำ ไต่เขียนไต่ชื่อ ^{รชุนกาน} ส่วนไต่ประกาศไต่ส่งไป ไต่ที่ต่าง ๆ ไต่เขียนลงมวนกระดาษข่อยไต่เขียนไต่

ในไต่ทางการศึกษา การไต่เรียน การอ่าน การเขียน ไต่ต้องใช้ความอดุสาหะวิธีะลอกไต่ด้วยตนเองไต่จะไต่เสร็จไต่กินเวลายานาน การไต่เรียนไต่จึงไต่แพรหลาย อุปกรณ์การไต่เรียนต่าง ๆ ไต่เช่นหนังสือไต่เรียนในสมัยนั้น

ยังใช้คัมภีร์โบราณและต้องหาเอาไปเอง ถ้าผู้จะเรียนไม่สามารถหยิบยืมหนังสือของผู้อื่นได้ก็ต้องเที่ยวขอคัดลอกสำเนาจากฉบับของผู้อื่น และพยายามจารหนังสือด้วยฝีมือของตนเองไปให้ทันกับที่เรียน การจารหนังสือจึงเป็นความรู้อย่างหนึ่งซึ่งผู้จะเรียนพระปริยัติธรรมต้องฝึกหัดตั้งแต่วัยเรียนคัมภีร์มูล ที่กล่าวมานี้เป็นอุปสรรคต่อการศึกษาอย่างหนึ่ง

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พวกมิชชันนารีได้พยายามจัดตั้งโรงพิมพ์ขึ้นด้วยมีวัตถุประสงค์รวมกันที่ว่า จะเผยแพร่คริสต์ศาสนาเป็นประการสำคัญ ผู้ที่พิมพ์หนังสือภาษาไทยเผยแพร่คริสต์ศาสนาเป็นคนแรกได้แก่ นายชาลส์ โรบินสัน มิชชันนารีอเมริกันโปรเตสแตนต์ผู้นี้ได้เข้ามาถึงเมืองไทย เมื่อวันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๗๗ (ค.ศ. ๑๘๓๔) ใน พ.ศ. ๒๓๗๙ (ค.ศ. ๑๘๓๖) โรบินสันได้ใช้แทนพิมพ์ที่ทำด้วยไม้ และตัวพิมพ์อักษรไทยที่นำมาจากสิงคโปร์* และตีพิมพ์หนังสือภาษาไทยเป็นครั้งแรก ๑๐๐๐ ฉบับ เป็นเรื่องราวเผยแพร่คริสต์ศาสนาทั้งสิ้น นับว่า โรบินสัน เป็นผู้พิมพ์หนังสือไทยเป็นครั้งแรกในเมืองไทย

* สมัยที่ จอห์น คราวฟอร์ด (John Crawford) มาเจรจาเรื่องการค้าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อกลับไปจากเมืองไทยแล้ว รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียเห็นว่าต่อไปอังกฤษจะต้องมีการค้าขายติดต่อกับไทยมากขึ้น จึงให้ รอยเอก เจมส์ โล (James Low) มาเรียนหนังสือไทยที่นั่น เมื่อเรียนจบอ่านออกเขียนได้แล้ว จึงแต่งหนังสือแบบเรียนภาษาไทยสำหรับชาวต่างประเทศขึ้นเล่มหนึ่ง ต่อมาได้ประดิษฐ์ตัวพิมพ์อักษรไทยในอินเดีย พ.ศ. ๒๓๗๑ และเมื่อพิมพ์แบบเรียนภาษาไทยแล้วก็ได้เอาตัวพิมพ์มาไว้ที่สิงคโปร์

ผู้ที่มิได้พบหาที่ในคานการพิมพ์หนังสือที่สำคัญได้แก่ "หมอบรัดเลย์" หมอบรัดเลย์ได้ตั้งโรงพิมพ์ โดยสร้างแทนพิมพ์ภาษาไทยขึ้น และนำอุปกรณ์การพิมพ์เข้ามาจัดตั้งเป็นโรงพิมพ์ขึ้นที่ปากคลองบางกอกใหญ่ โรงพิมพ์ของหมอบรัดเลย์แห่งนี้จึงเป็นโรงพิมพ์แห่งแรกในประเทศไทย ในสมัยรัชกาลที่ ๓ หมอบรัดเลย์พิมพ์สิ่งที่ไม่สู้จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษา นักหนังสือพิมพ์เกี่ยวกับการเผยแผ่ศาสนาเป็นส่วนมาก แต่ก็ยังมีหนังสืออื่นที่พิมพ์ออกเผยแพร่และเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาของประชาชน เช่น "ตำราปลูกผี" พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ ตำราสอนภาษาอังกฤษของแคสเวลล ชื่อ "แบบเรียนประถมศึกษาเพื่อช่วยส่งเสริมความรู้ภาษาอังกฤษ" (Elementary Lessons Designed to assist Siamese in the Acquisition of the English Language) พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ เป็นหนังสือที่ให้คัดอ่านภาษาอังกฤษตั้งแต่ประสมคำจนถึงคำแปลและเขาประโยคต่าง ๆ คำพิมพ์ทั้งไทยและอังกฤษงามเท่า ๆ กับสมัยนี้ทีเดียว สำหรับหนังสือราชการนั้นปรากฏว่า ใน พ.ศ. ๒๓๘๒ (ค.ศ. ๑๘๓๙) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการให้พิมพ์ประกาศห้ามสูบฝิ่นจำนวน ๕,๐๐๐ ฉบับ นับเป็นครั้งแรกที่หมายประกาศของรัฐบาลพิมพ์ด้วยตัวพิมพ์

ในรัชกาลที่ ๔ โรงพิมพ์ของหมอบรัดเลย์ เริ่มรับจ้างพิมพ์หนังสือทั่ว ๆ ไป เช่น พ.ศ. ๒๔๐๐ พิมพ์วรรณคดีนิราศลอนดอนของหม่อมราโชทัย หนังสือเล่มนี้กล่าวได้ว่าเป็นหนังสือเล่มแรกที่มีการตีพิมพ์และขายลิขสิทธิ์ พ.ศ. ๒๔๐๔ พิมพ์กฎหมายอย่างที่เราเรียกกันว่า "กฎหมายหมอบรัดเลย์" พ.ศ. ๒๔๐๗ พิมพ์พระราชพงศาวดาร พ.ศ. ๒๔๑๐ พิมพ์กิจจานุกิจ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พ.ศ. ๒๔๐๘ พิมพ์วรรณคดีสามก๊ก สำหรับการพิมพ์สามก๊กนั้น หมอบรัดเลย์ ต้องบอกหาผู้จองมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๐๗ จึงจะ

ลงมือพิมพ์ มีผู้จองล่วงหน้า คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
 จอง ๒๐ ชุด กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงจอง ๑๐๐ ชุด สมเด็จพระเจ้าพระยา
 ๑ ชุด คนอื่น ๆ จองมากบ้างน้อยบ้างอีกประมาณ ๓๐ คน จึงจะพิมพ์
 นอกจากหนังสือเรื่อง เป็นเดิมคั่งกล่าวแล้ว หมอบรัดเลย์ยังพิมพ์หนังสือออก
 ชาวเป็นภาษาไทยบาง อังกฤษบาง เป็นรายปักษ์ รายเดือน รายปี
 รายวัน ยังมีสถิติการพิมพ์ ดังนี้ :-

พ.ศ. ๒๓๘๖ (ค.ศ. ๑๘๔๓)	พิมพ์หนังสือ	Annual Almanax.
	เป็นภาษาไทย	
พ.ศ. ๒๓๘๖ (ค.ศ. ๑๘๔๓)	พิมพ์หนังสือ	Bangkok Recorder.
พ.ศ. ๒๔๐๑ - ๒๔๑๖	พิมพ์หนังสือ	Annual Bangkok Calendar
	เป็นภาษาอังกฤษ	
พ.ศ. ๒๔๐๘ - ๒๔๑๐	พิมพ์หนังสือ	Bangkok Recorder.
	(ครั้งที่ ๒)	
พ.ศ. ๒๔๐๘ - ๒๔๑๐	พิมพ์หนังสือ	หนังสือจดหมายเหตุ
	(Thai Recorder)	เป็นภาษาไทย
พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๑๔	พิมพ์หนังสือ	Bangkok Advertiser.

การพิมพ์หนังสือของหมอบรัดเลย์ ในรัชกาลที่ ๔ ได้ช่วยให้การศึกษา
 แพร่หลายไ้รวดเร็วกว้างขวางยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหนังสือชาวต่าง ๆ
 ซึ่งนับเป็นหนังสือฉบับแรกในประเทศไทย เป็นผลดีต่อประชาชนและประเทศชาติ

อย่างยิ่งที่ได้อาศัย "หนังสือพิมพ์" ของหมอบริคเลย์ ติดตามข่าวและสถานการณ์
ไต่ทั่วโลกถึงความตอนหนึ่งในหนังสือจดหมายเหตุบางกอกเรคคอร์ดเกอร์ กล่าวไว้
ดังนี้ :-

"อนึ่ง คนชื่อจดหมายเหตุนี้เป็นผู้ใหญ่หลายคนได้สรร เสริฐว่า
เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองนี้.....จดหมายเหตุเหมือนดวงสว่างใหญ่
บังเกิดขึ้นในเมือง"

การจัดตั้งโรงพิมพ์และพิมพ์หนังสือของพวกเขา มิชชันนารี นอกจากจะ
เป็นผลดีต่อการศึกษาแล้ว ยังเป็นผลดีต่อการบริหารราชการ เช่นกัน กล่าวคือ
ทำให้ประกาศราชการ กฎหมายต่าง ๆ มีความสะดวกรวดเร็วและถูกต้องแม่นยำ
ยิ่งขึ้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า ตั้งแต่ครั้ง
กรุงศรีอยุธยาที่ไชยบุรี ไซ้กฎหมาย ๒ เล่ม ซึ่งต้นฉบับรัชกาลที่ ๑ โปรดให้
ชำระเรียบเรียงไว้ เมื่อปีชวด จุฬศักราช ๑๑๖๖ พ.ศ. ๒๓๔๗ และหมอบริคเลย์
ได้จัดพิมพ์จำหน่ายในครั้งแรกเมื่อ ปีระกา จุฬศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖ ^๒ ครั้น
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสวยราชย์ ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้
สร้างโรงพิมพ์หลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ชานานามว่า "โรงอักษรพิมพ์การ"

ศูนย์วิจัยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder เล่ม ๒
(บางกอก : จุฬศักราช ๑๒๒๗ คติษศักราช ๑๘๖๖), หน้า ๘.

^๒ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ประมวลคำอธิบายทาง
นิติศาสตร์ (กรมศิลปากร : ๒๔๗๘), หน้า ๑๐.

ในชั้นต้นโปรดให้ทำเป็นหนังสือพิมพ์ข่าวของหลวง กำหนดออกเป็นระยะเวลา เรียกว่า "หนังสือราชกิจจานุเบกษา" สำหรับเป็นที่แถลงข่าวในราชสำนัก และเก็บความจากประเทศต่าง ๆ ซึ่งได้เกิดขึ้นในระยะนั้นเพียงเนื้อความ "หนังสือราชกิจจานุเบกษา" ซึ่งออกในรัชกาลที่ ๕ ครั้งนั้น พิเคราะห์เหตุเรื่องพิมพ์ เป็นพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยมาก เห็นจะไม่มีใครกล้ารับนิคชอบเป็นญต่ง ครั้นต่อมาทรงติดพระราชธุระอื่นมากขึ้น ไม่มีเวลาพอที่จะทรงแต่งหนังสือราชกิจจานุเบกษาแล้ว จึงโปรดให้พิมพ์แทนหมาย ประกาศและให้พิมพ์ตลอดเรื่อง ไม่คัดแต่เนื้อความเหมือนอย่างที่ตั้งพิมพ์ใน หนังสือราชกิจจานุเบกษามาแตกอน ทำเป็นใบปลิวแจกตามกระทรวงทบวงการ และจ่ายไปปักไว้ตามที่พักชุมชนแทนข่าวรอง เป็นประเพณีสืบมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ จนกระทั่ง ปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ แต่นั้นมาบรรดาประกาศจึงใช้ลงในหนังสือ ราชกิจจานุเบกษา" ๑ โรงพิมพ์หลวงซึ่งพิมพ์หนังสือราชกิจจานุเบกษานี้ มี กำเนิดภายหลังโรงพิมพ์ของหมอบรัดเลย์เล็กน้อย

มิชชันนารีอเมริกันผู้อื่น เป็นคนว่านายแพทย์เฮาส์ (S. R. House) หรือ "ครูสมิท" (S. J. Smith) ก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีส่วนเริ่มต้นการพิมพ์ในประเทศไทยเช่นกัน นายแพทย์เฮาส์ และ "ครูสมิท" ต่างก็เคยและได้ทำหน้าที่บรรณาธิการหนังสือ กล่าวคือ "หมอบรัดเลย์" ได้ทำงานร่วมกับ "หมอบรัดเลย์" ส่วน "ครูสมิท" ซึ่งเข้ามาเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒ เป็นบุตรของ ซามวล สมิท นายทหารอังกฤษที่อินเดียนั้น มารดาเป็นโปรตุเกส ขณะที่ซามวล สมิท ผู้เป็นบิดาประจำที่เมืองมะละแหม่ง ได้พบกับศาสตราจารย์ จอห์น เทเลอร์ โจน มิชชันนารีที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาในเมืองไทย "หมอบรัดเลย์"

ไคร้รับเลี้ยงชามวล สมิต ผู้บุตรไว้เป็นบุตรบุญธรรมของตน ต่อมา "หมอยอน"
ไคร้ส่งสมิตไปเรียนที่อเมริกา แล้วกลับมาทำงานเมืองไทยจนเป็นที่รู้จักกันทั่ว ๆ
ไปว่า "ครูสมิต" หรือ "หมอสमित"

"หมอสमित" ได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่บางคอแหลม เรียกกันโดยสมัยนั้นว่า
"โรงพิมพ์บางคอแหลม" หรือ "โรงพิมพ์หมอสमित" โรงพิมพ์แห่งนี้ได้พิมพ์
หนังสือที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาดูหลายเล่ม เช่น หนังสือ The Siam Weekly
Advertiser, The Siam Repository, The Siam Directory (เป็นภาษาอังกฤษ)
นอกจากนี้ยังมีหนังสืออื่น ๆ คือ หนังสือ An English - Thai Grammer,
An Arithmetic, A Comprehensive Anglo - Thai Dictionary, A Comprehensive
Thai - English Dictionary. เป็นต้น ส่วนหนังสือภาษาไทย ได้พิมพ์หนังสือ
พระอภัยมณีของสุนทรภู่เป็นครั้งแรก และหนังสือที่เป็นสาระและบรรเทิงอีกมากมาย

งานริเริ่มที่ช่วยส่งเสริมให้การศึกษาก้าวหน้าแพร่หลาย ก็คือ
"ครูสมิต" ไคร้รับเด็กชาย เด็กหญิง ไว้สอนวิชาการต่าง ๆ และเป็นผู้นำคำ
"ยูนิเวอร์ซิตี" (University) เข้ามาใช้ในประเทศไทยเป็นครั้งแรก
ดังปรากฏอยู่ในหน้าคำนำของหนังสือทุก ๆ เล่ม ที่พิมพ์จากโรงพิมพ์แห่งนี้ว่า :-

"ถ้าผู้ใดมีบุตรชายตั้งแต่อายุ ๑๓ ปีขึ้นไป อยากจะให้บุตรนั้น
มีวิชาเป็นทางหากินคล่อง เชิญให้เอาบุตรนั้นมาฝากไว้เป็นลูกศิษย์กับครูสมิต
ที่โรงพิมพ์บางคอแหลม จะช่วยให้ได้สมความปรารถนา" อีกตอนหนึ่ง
พิมพ์ประกาศว่า :-

"ยูไนเวอร์ซิตีสยาม เป็นที่เรียนวิชาต่าง ๆ ถ้าบิคาบารดาผู้หนึ่ง ผู้ใด อยากจะให้ลูกชายลูกหญิงเรียนภาษาไทย ภาษาฝรั่งวิชาต่าง ๆ เพื่อจะเป็นคน มีปัญญา ภูความซื่อเรียบร้อย จะได้เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เป็นพ่อบ้านแม่บ้าน เป็น กำลังแกรราชการ และแผนกบ้านเมืองควย เชิญมาฝากไว้กับครู แลที่อยู่ยูไนเวอร์ซิตีสยาม บางคอแหลม คาสอน คาเลี้ยง จะเรียกเอาแค่ออสมการ ถ้าจะภูความละเอียด เชิญมาถามแถมครูที่บางคอแหลมเทอญ"

ในครั้งนั้นมีผู้ส่งบุตรหลายให้มาเป็นลูกศิษย์อยู่ ณ สำนัก "บางคอแหลม ยูไนเวอร์ซิตี" หลายคนควยกัน เช่น นายสิน ตอมาไคเป็น พระยาสมุทรบุรานุรักษ์ ผู้วาราชการจังหวัดสมุทรปราการ นายเปลี่ยน หัสติเสวี ไคเป็นพระยาชนินทรภักดี และเคยเป็นเอกอัครราชทูตไทยประจำสหรัฐอเมริกาสมัยแรก ศาสนาจารย์ เอส จี สมิต ไคชื่อว่า "ครูสมิต" และบริเวณโรงพิมพ์ของ ศาสนาจารย์ เอส จี สมิต ไคเป็นแหล่งวิชาที่เปิดโอกาสให้คนทั่วไปศึกษาหาวิชาความรู้และคำ "ยูไนเวอร์ซิตี" ไคนำเข้ามาใช้ในประเทศไทยแคบคั้น ก่อนที่จะมีการตั้งมหาวิทยาลัยในปลายรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การพิมพ์หนังสือระยะตนเป็นก้าวหนึ่งแห่งความเจริญทางการศึกษา วิชาการสมัยใหม่ในสาขาต่าง ๆ ไคนำมาตีพิมพ์แพร่หลาย หนังสือที่ออกจาก โรงพิมพ์เย็บเข้าเป็นเล่มสมค เป็นของที่เกิดขึ้นใหม่สามารถผลิตไคเป็นจำนวน มากและรวดเร็ว ช่วยให้มีอุปกรณการศึกษาเพิ่มขึ้น หนังสือไทยแต่ก่อนเป็น

ตัวเขียน ตัวจาร ในสมุดพับ สมุดคำ หรือสมุดข่อยตั้งกล่าวแล้ว เมื่อมิชชันนารี
นำหนังสือเย็บเป็นเล่มสมุด จึงได้เกิดมีชื่อเรียกหนังสือชนิดนี้ว่า "สมุดฝรั่ง"
และเรียก "สมุดคำ" หรือ "สมุดข่อย" ของไทยว่า "สมุดไทย" ในการ
พิมพ์หนังสือของมิชชันนารีในระยะเริ่มแรกนี้ได้นำเอาเรื่องต่าง ๆ จากสมุดของ
ไทยเป็นหลัก เช่นหนังสือต่าง ๆ ที่พิมพ์ออกเป็นเล่มเล็ก ๆ จุเนื้อความเท่า
สมุดของไทยเป็นเล่ม ๆ จะเห็นว่าข้างท้ายของหนังสือทุก ๆ เล่ม จะเขียนบอก
ไว้ว่า "จบเล่มหนึ่งสมุดไทย" "จบเล่มสองสมุดไทย" ฯลฯ หรือหนังสือ
เล่มใหญ่ เช่น พงศาวดารจีนที่รวมหลายเล่มสมุดของไทยคร่งไหนหมดสมุดไทย
ที่หนึ่ง ก็จบออกันไว้หนึ่งเล่มไป

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การพิมพ์
หนังสือแพร่หลายกว้างขวางยิ่งขึ้น ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๓๘
มีโรงพิมพ์เกิดขึ้นใหม่ ๆ หลายแห่ง เช่น โรงพิมพ์หน้าวัดเกาะ โรงพิมพ์
พานิชยุคนต์ โรงพิมพ์สะพานหัน โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

ในระยะที่มีโรงพิมพ์ขึ้นบ้างแล้วนี้เอง การพิมพ์หนังสือต่าง ๆ
มีมากยิ่งขึ้น ประชาชนทั่วไปมีโอกาสได้อ่านหนังสือประเภทต่าง ๆ กันอย่าง
กว้างขวาง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หนังสือประเภทจักร ๆ วงศ์ และพงศาวดารจีน
ต่อมาการพิมพ์เป็นไปอย่างกว้างขวาง เป็นต่นว่า โรงพิมพ์สยามประเภท

ขุนวิจิตรมาตรา, สัมพันธ์ภาพระหว่างไทย - อเมริกัน.....

หน้าวัชรราชพิธิ พิมพ์หนังสือสยามประเพณีขนาด ๘ หน้ายก หน้า ๓ — ๔ ยก
พิมพ์เกี่ยวกับ เรื่องการ เมืองสมัยนั้น ในเวลาเดียวกันก็ได้พิมพ์หนังสือวิริยญาณ
ทวีปัญญา และลัทธิวิทยา ในพระบรมราชูปถัมภ์ มีเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่
ประพันธ์ บางครั้งก็ตั้งโรงพิมพ์เอง มีบทประพันธ์ที่แต่งขึ้นเอง และแปล
จากต่างประเทศ

ราว พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นต้นไป ได้มีโรงพิมพ์ใหญ่ ๆ ตั้งขึ้น ออก
หนังสือพิมพ์จีนในสยามวารศัพท์ เคดีเมด บางกอกใหม่ (ภาษาอังกฤษ)
และพิมพ์ไทย เป็นหนังสือพิมพ์รายวันขนาดธรรมดา

มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ นอกจากจะริเริ่มการพิมพ์หนังสือต่าง ๆ
ในกรุงเทพฯ แล้ว ยังได้ริเริ่มการพิมพ์ในหัวเมืองอีกด้วย คือ ใน พ.ศ. ๒๔๓๔
(ค.ศ. ๑๘๙๑) มิชชันนารีได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่จังหวัดเชียงใหม่ มี ศาสตราจารย์
คิมบลิว คิลฟตัน คอคค และศาสตราจารย์ จอห์น เอช. ฟรีแมน เป็นผู้ตีพิมพ์
ในการพิมพ์ครั้งแรก ส่วนมากตีพิมพ์หนังสือศาสนา ต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๖
(ค.ศ. ๑๙๐๓) ได้ออกหนังสือพิมพ์รายเดือนชื่อ "สิริกิตติศัพท์" หรือเรียกกัน
ว่า "ข่าวของคริสเตียนลาว" นับเป็นหนังสือพิมพ์ชาวฉบับแรกในภาคเหนือ
บรรณาธิการคนแรกคือ นายแพทย์ ซี. เอช. เคนแมน และได้ตีพิมพ์ภาคภาษาอังกฤษ
ไว้เศษหนึ่งส่วนสี่ของเล่ม หนังสือพิมพ์ "The Lao News" ได้พิมพ์ออกใน
เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๔๗ (ค.ศ. ๑๙๐๔) และได้เปลี่ยนชื่อเป็น
"North Siam News" ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ (ค.ศ. ๑๙๑๗)
ต่อมาได้ยุบเลิกไป ไซชื่อใหม่ว่า "The Siam Outlook" ใน พ.ศ. ๒๔๖๔

สำหรับคาทอลิกได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นเดียวกัน ใน พ.ศ. ๒๔๒๘ (ค.ศ. ๑๘๘๕) แต่เป็นเวลาภายหลังพวกโปรเตสแตนต์ถึง ๔๘ ปี การพิมพ์ส่วนใหญ่เกี่ยวกับการศาสนา

การพิมพ์หนังสือมีวิวัฒนาการ เป็นสำคัญควบคู่กับความเจริญทางการศึกษาของประเทศเรื่อยมา

กิจกรรมริเริ่มต่าง ๆ ของคณะมิชชันนารี จะเป็นการตั้งโรงเรียนชาย - หญิง ทั้งในกรุงและต่างจังหวัดก็ดี หรือการพิมพ์หนังสือทั้งภาษาอังกฤษ ภาษาไทยก็ดี ย่อมมีคุณค่าต่อการศึกษาของชาติ และงานริเริ่มของมิชชันนารีได้เป็นตัวอย่าง หรือเป็นแนวคิดเสมอมา สมจริงดังที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงตรัสไว้ว่า

"เมื่อข้าพเจ้าได้รับแต่งตั้งให้ปฏิบัติหน้าที่จัดการศึกษาของประเทศ ข้าพเจ้าจำเป็นต้องเอาใจใส่ต่องานให้การศึกษาของพวกมิชชันนารีอเมริกันยิ่งขึ้น"

ชาวต่างประเทศผู้หนึ่งได้ให้ทัศนะในเรื่องนี้ว่า

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, (คำนำ) Historical Sketch of Protestant Mission in Siam 1828 - 1928, หน้า ๖.

" แมวจะไม่เป็นที่นิยมกันนักในหมู่พุทธศาสนิกชนที่จะเปลี่ยนศาสนาเป็นคริสเตียน แต่กระนั้นก็ไม่ใช่ว่าความผิดของมิชชันนารีเลย เพราะพวกเขาสอนให้ชาวไทยประจักษ์ถึงความจำเป็นและผลประโยชน์แห่งการศึกษา โรงเรียนของพวกมิชชันนารีในกรุงเทพฯ เพชรบุรี และในพระเศลา เป็นเครื่องแสดงให้เห็นแนวทางของความสำเร็จอย่างถาวร เปรียบเสมือนหยดน้ำค้างหยดเล็ก ๆ ที่ตกลงบนหญ้าแห้งและในปีต่อ ๆ มา เขาทั้งหลายก็ได้ประจักษ์ว่า งานที่ไต่ต่ำลงไปไม่ได้ไรผล การกระทำที่มีคุณค่าเป็นของพวกมิชชันนารี อย่างน้อยที่สุดเขาก็ไต่ทำหน้าที่ของเขาแล้ว "

ศูนย์วิทยุทรัพยากร

Jacob T. Child, Pearl of Asia....., หน้า ๕๕.
"As it is unpopular among the Buddhists to become a Christian..... This is not the fault of Missionaries. They are teaching the Siamese, the necessity and benefit of Education, their schools in Bangkok, Petchaburee and in the Loa country are but so many landmarks on the highway to permanent success. Like the gentle fall of dew upon the parched herbage.....and in the years to come they will realize that their labors have not been in vain, but the coronal of worthy deeds belong to them, they at least have done their duty."